

A Boolean Analysis of Adherence to Religious Rituals in Iranian Society

Mohammadreza Taleban¹ , Meysam Bigdeli²

1. Associate Professor of Sociology, Research Institute of Imam Khomeini and Islamic Revolution, Tehran, Iran.

taleban@ri-khomeini.ac.ir

2. Ph.D. Student of Cultural Sociology, Hozeh and University Research Institute, Qom, Iran (Corresponding author).

meisambigdeli@rihu.ir

Received: 2025/07/13; Accepted 2025/11/11

Extended Abstract

Introduction and Objectives: The significance of religion for sociologists does not stem from its intrinsic nature but from its observable effects on social life and, conversely, the ways in which social conditions influence religious behavior. From a sociological perspective, “religious action” or “religiosity,” like other forms of human behavior, is shaped by the surrounding environment and broader social conditions.

Religions and their denominations encompass not only doctrinal and faith-based dimensions but also rituals and worship practices that believers are expected to observe. Adherence to these practices is often considered a visible sign of devotion. In sociological studies of religion, “religious rituals” are a central phenomenon, widely analyzed through various theoretical lenses. One prominent framework is the relative deprivation theory, which posits that religion serves as a compensatory mechanism for individuals’ experiences of deprivation. According to this theory, individuals facing economic, psychological, social, organic, or moral deficiencies are more likely to engage in religious practices, whereas those with minimal deprivation exhibit lower levels of religiosity.

Authors retain the copyright. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Building on this premise, the present study aims to empirically examine the applicability of relative deprivation theory within Iranian society. Among the various dimensions of deprivation, this study focuses on economic and psychological factors, operationalized through four indicators: economic welfare, economic inequality, education, and urbanization. Accordingly, the primary research question is:

What combinations of the indicators “education,” “economic inequality,” “economic welfare,” and “urbanization” causally affect high or low levels of adherence to obligatory (Wājib) and recommended (Mustaḥabb) religious rituals in Iran?

Research Method: To address this question, the study employs Qualitative Comparative Analysis (QCA), a method particularly suitable for analyzing complex causal patterns within small to medium-sized datasets. QCA, introduced by Ragin (1987), utilizes Boolean algebra to explore logically possible combinations of variables across cases, thereby reducing the challenges of causal inference in small-N studies (typically 10–50 cases).

QCA focuses on identifying necessary and sufficient conditions while adopting a holistic and combinatorial logic. Its holistic orientation aligns with the approach of qualitative researchers who aim to examine causality within the context of interacting conditions rather than in isolation. Unlike regression-based methods, QCA acknowledges that a given variable may exert different effects depending on the presence or absence of other factors. In this study, the level of analysis is provincial, with the unit of analysis being Iran’s 31 provinces (N=31). The method identifies Boolean combinations of the four independent variables (education, economic inequality, economic welfare, urbanization) that either promote or inhibit adherence to obligatory and recommended rituals.

Results: The QCA produced Boolean equations representing causal configurations for high and low adherence to obligatory and recommended rituals:

1. High adherence to obligatory rituals (Wājib):

$$R = abCD + Bcd + ABc + AcD$$

- Low education + low economic inequality + high economic welfare + high urbanization
- High economic inequality + low economic welfare + low urbanization
- High education + high economic inequality + low economic welfare
- High education + low economic welfare + high urbanization

2. Low adherence to obligatory rituals (Wājib):

$$r = AbCD + abc + acD + bcd + abd + aBD$$

- High education + low economic inequality + high economic welfare + high urbanization
- Low education + low economic inequality + low economic welfare
- Low education + low economic welfare + high urbanization
- Low economic inequality + low economic welfare + low urbanization
- Low education + low economic inequality + low urbanization
- Low education + high economic inequality + high urbanization

3. High adherence to recommended rituals (Musta $\square$ abb):

$$R = Acd + Abc + Bcd + abCd$$

- High education + low economic welfare + low urbanization
- High education + low economic inequality + low economic welfare
- High economic inequality + low economic welfare + low urbanization
- Low education + low economic inequality + high economic welfare + low urbanization

4. Low adherence to recommended rituals (Musta $\square$ abb):

$$r = bCD + aD$$

- Low economic inequality + high economic welfare + high urbanization
- Low education + high urbanization

Discussion and Conclusion: The study's results provide a nuanced assessment of the applicability of relative deprivation theory to Iranian religiosity. According to the theory, one would expect high adherence to rituals to occur under conditions of low education, high economic inequality, low economic welfare, and low urbanization (aBcd), while low adherence would correspond to high education, low economic inequality, high economic welfare, and high urbanization (AbCD). These combinations would serve as sufficient conditions for religiosity according to the theory.

However, the Boolean results obtained in this study do not support these hypothesized configurations. The expected combinations (aBcd for high adherence and AbCD for low adherence) were absent among the sufficient conditions derived from the analysis. Furthermore, none of the four independent variables—whether at high or low levels—emerged as a necessary condition for adherence to either obligatory or recommended rituals across Iranian provinces. The sole exception is high urbanization, which appears as a necessary condition for low adherence to recommended rituals, partially aligning with expectations.

These findings indicate that, within the Iranian context, adherence to religious rituals

cannot be fully explained by relative deprivation theory. The relationship between socioeconomic indicators and ritual observance is more complex than the theory predicts, and the influence of economic welfare, inequality, education, and urbanization is highly contingent upon specific combinations of factors rather than any single variable.

From a methodological standpoint, the study demonstrates the utility of Boolean QCA in uncovering multiple conjunctural causations in sociological research. The combinatorial approach allows for the identification of diverse pathways leading to both high and low levels of ritual adherence, highlighting the context-dependent nature of religiosity. Unlike regression analysis, which assumes additive and independent effects of variables, QCA captures the interactive effects that produce heterogeneous outcomes across social contexts.

In conclusion, this study challenges the explanatory power of relative deprivation theory in contemporary Iranian society. Religious adherence cannot be reduced to linear responses to economic or educational deprivation; rather, it emerges from complex interactions among multiple social and structural factors. The findings underscore the importance of considering local social, economic, and cultural contexts when analyzing patterns of religiosity. Moreover, the study illustrates the relevance of combinatorial methods such as Boolean QCA in sociological research, offering a robust framework for analyzing causal complexity in religious behavior.

Keywords: Religious Rituals, Boolean Algebra, Education, Economic Inequality, Economic Welfare, Urbanization.

Cite this article: Taleban, Mohammadreza, and Bigdeli, Meysam (2025). A Boolean Analysis of Adherence to Religious Rituals in Iranian Society. *Journal of Islam and Social Sciences* 17(34): 7-58.

تحلیل بولی از پایبندی به مناسک دینی در جامعه ایرانی

محمدرضا طالبان^۱ ، میثم بیگدلی^۲

۱. دانشیار جامعه‌شناسی، پژوهشکده امام خمینی رحمه‌الله و انقلاب اسلامی، تهران، ایران.

taleban@ri-khomeini.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی فرهنگی، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران (نویسنده مسئول).

meisambigdeli@rihu.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۲۲؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۲۰

چکیده گسترده

مقدمه و اهداف: اهمیت موضوع دین برای جامعه‌شناسان نه فی‌نفسه، بلکه به تبع تأثیراتی است که بر حیات اجتماعی گذاشته یا از آن می‌پذیرد. از منظر جامعه‌شناسی، «کنش دینی» یا «دین‌داری» همچون سایر کنش‌های انسانی از محیط پیرامونی و شرایط اجتماعی تأثیر می‌پذیرد. ادیان و مذاهب افزون‌بر وجوه اعتقادی و ایمانی از مجموعه‌ای از آیین‌ها و مناسک عبادی نیز برخوردارند که دین‌داران را به انجام آن فراخوانده و پایبندی به آنها را از نشانه‌های مؤمنان می‌دانند. «مناسک دینی» به مثابه پدیده اجتماعی از موضوعات محوری و مهم در مطالعات جامعه‌شناختی دین قلمداد شده و نظریه‌های متعددی پیرامون آن مطرح شده است. نظریه محرومیت نسبی از جمله نظریه‌های مطرح در جامعه‌شناسی دین به شمار می‌رود. این نظریه بر این باور است که دین جبران محرومیت‌هایی است که افراد از آن برخوردارند و برای

تسلّی خود و جبران این کاستی‌ها بدان روی می‌آورند. بنابراین، افرادی که انواع محرومیت‌های اقتصادی، روانی، اجتماعی، ارگانستی و اخلاقی دارند، دین‌دارترند و در مقابل، افرادی که فارغ از محرومیت‌اند، دین‌دار نبوده و یا تمایل کمتری به دین‌داری از خود نشان می‌دهند. برحسب این مدعا، در این پژوهش بر آن هستیم این نظریه را در جامعه ایرانی بیازماییم. از میان انواع محرومیت‌ها، محرومیت اقتصادی و روانی را برگزیده و معرف‌های رفاه اقتصادی، نابرابری اقتصادی، تحصیلات، شهرنشینی را انتخاب نموده‌ایم. براساس این، مسئله اصلی این پژوهش بدین شرح می‌باشد:

چه ترکیبی از معرف‌های «تحصیلات»، «برابری اقتصادی»، «رفاه اقتصادی»، «شهرنشینی» می‌تواند بر میزان پایبندی به مناسک واجب/مستحبی در سطح بالا / سطح پایین تأثیر علی داشته باشند؟ روش تحقیق: در انجام این پژوهش از تکنیک «تحلیل کیفی تطبیقی» بهره خواهیم جست. دلیل این انتخاب، ظرفیت‌ها و توانمندی‌های این روش و تناسبی است که با اهداف این پژوهش دارد. روش «تحلیل کیفی تطبیقی» مبتنی بر جبر بولی توسط رگین (۱۹۸۷) ارائه شده است. هدف این تکنیک، کاستن از مشکلات استنباط علی با N کوچک بود از طریق به کارگیری حداکثر منطقاً ممکن مقایسه‌هایی که برحسب حضور یا غیاب متغیرها در میان موردهای تحت تحلیل می‌توان کرد. به کارگیری تکنیک جبر بولی در تحلیل تطبیقی، ابزاری سودمند برای تحلیل مجموعه داده‌هایی با N متوسط (۱۰-۵۰ مورد) می‌باشد.

این روش مبتنی بر شرط لازم و شرط کافی بوده و از رویکردی کل‌گرایانه و منطق ترکیبی برخوردار است. ویژگی کل‌گرایانه رویکرد بولی با جهت‌گیری محققان کیفی در مطالعات تطبیقی سازگاری دارد که به دنبال بررسی علل مختلف در بافت و زمینه موردها هستند. بنابراین، در مقایسه کیفی بولی، هر علتی جدا از علل دیگر در نظر گرفته نمی‌شود؛ بلکه همیشه در درون بافتی از حضور و غیاب سایر شروط علی مرتبط مشاهده می‌شود. برخلاف تحلیل‌های رگرسیونی، تحلیل بولی تصریح دارد که یک ارزش معین در یک متغیر خاص می‌تواند در ترکیب با ارزش‌های متغیری دیگر، اثرات مخالفی را نشان دهد. در این پژوهش سطح تحلیل «کشور» و واحد تحلیل «استان» می‌باشد. جمعیت این مطالعه نیز «۳۱ استان» کشور ایران می‌باشد ($N=31$).

نتایج: معادلات بولی به دست آمده درباره علل پایبندی به مناسک واجب و مستحب در سطح بالا و پایین در جامعه ایرانی بدین شرح می باشند.

۱. معادله نهایی پایبندی به مناسک واجب در سطح بالا:

$$R = abCD + Bcd + ABc + AcD$$

۱. تحصیلات پایین به همراه نابرابری پایین به همراه رفاه اقتصادی بالا به همراه شهرنشینی بالا؛

۲. نابرابری بالا به همراه رفاه اقتصادی پایین به همراه شهرنشینی پایین؛

۳. تحصیلات بالا به همراه نابرابری اقتصادی بالا به همراه رفاه اقتصادی پایین؛

۴. تحصیلات بالا به همراه رفاه اقتصادی پایین به همراه شهرنشینی بالا؛

۲. معادله نهایی پایبندی به مناسک واجب در سطح پایین

$$r = AbCD + abc + acD + bcd + abd + aBD$$

۱. تحصیلات بالا به همراه نابرابری اقتصادی پایین به همراه رفاه اقتصادی بالا به همراه شهرنشینی بالا؛

۲. تحصیلات پایین به همراه نابرابری اقتصادی پایین به همراه رفاه اقتصادی پایین؛

۳. تحصیلات پایین به همراه رفاه اقتصادی پایین به همراه شهرنشینی بالا؛

۴. نابرابری اقتصادی پایین به همراه رفاه اقتصادی پایین به همراه شهرنشینی پایین؛

۵. تحصیلات پایین به همراه نابرابری اقتصادی پایین به همراه شهرنشینی پایین؛

۶. تحصیلات پایین به همراه نابرابری اقتصادی بالا به همراه شهرنشینی بالا؛

۳. معادله نهایی پایبندی به مناسک مستحبی در سطح بالا

$$R = Acd + Abc + Bcd + abCd$$

۱. تحصیلات بالا به همراه رفاه اقتصادی پایین به همراه شهرنشینی پایین؛

۲. تحصیلات بالا به همراه نابرابری اقتصادی پایین به همراه رفاه اقتصادی پایین؛

۳. نابرابری اقتصادی بالا به همراه رفاه اقتصادی پایین به همراه شهرنشینی پایین؛

۴. تحصیلات پایین به همراه نابرابری اقتصادی پایین به همراه رفاه اقتصادی بالا به همراه

شهرنشینی پایین؛

۴. معادله نهایی پایبندی به مناسک مستحبی در سطح پایین

$$r = bCD + aD$$

۱. نابرابری اقتصادی پایین به همراه رفاه اقتصادی بالا به همراه شهرنشینی بالا؛

۲. تحصیلات پایین به همراه شهرنشینی بالا.

بحث و نتیجه گیری: مطابق با فرضیه تحقیق برای تبیین پایداری به مناسک در سطح بالا باید ترکیب علی $aBcd$ (تحصیلات پایین، نابرابری اقتصادی بالا، رفاه اقتصادی پایین، شهرنشینی پایین) و برای تبیین پایداری به مناسک در سطح پایین، ترکیب علی $AbCD$ (تحصیلات بالا، نابرابری اقتصادی پایین، رفاه اقتصادی بالا، شهرنشینی بالا) به دست آید. نظریه محرومیت نسبی تنها در صورتی می‌تواند بر جامعه ایرانی قابل تطبیق باشد که ترکیب‌های علی یادشده به‌عنوان شرط کافی محقق شوند و یا لاقلاً برخی از متغیرهای مستقل به‌عنوان شرط لازم شناخته شوند. حال آنکه ترکیب‌های علی به دست آمده به‌عنوان نتایج این پژوهش، بر رد فرضیه پژوهش و مدعای نظریه محرومیت نسبی دلالت دارند؛ زیرا ترکیب علی $aBcd$ برای پایداری به مناسک در سطح بالا و ترکیب $AbCD$ برای پایداری به مناسک در سطح پایین به‌عنوان شرط کافی برای پایداری به مناسک دینی در جامعه ایرانی در میان نتایج حاصله یافت نشدند. همچنین، هیچ‌یک از متغیرهای مستقل (رفاه اقتصادی، نابرابری اقتصادی، تحصیلات، شهرنشینی) در سطح بالا و در سطح پایین، شرط لازم برای پایداری به مناسک دینی در جامعه ایرانی شناخته نشدند. ازاین‌رو، نتایج تحقیق حکم به رد فرضیه پژوهش و مدعای نظریه محرومیت نسبی می‌نمایند. تنها موردی که موافق با فرضیه تحقیق می‌باشد، متغیر (شهرنشینی در سطح بالا) می‌باشد که شرط لازم برای پایداری به مناسک مستحبی در سطح پایین می‌باشد.

واژگان کلیدی: مناسک دینی، جبر بولی، تحصیلات، نابرابری اقتصادی، رفاه اقتصادی، شهرنشینی.

استناد: طالبان، محمدرضا، و بیگدلی، میثم (۱۴۰۴). تحلیل بولی از پایداری به مناسک دینی در جامعه ایرانی. مجله اسلام و علوم اجتماعی ۱۷ (۳۴): ۷-۵۸.

۱. مقدمه

۱-۱. بیان مسئله

از دیرباز «دین» همواره یکی از مهم‌ترین موضوعات اندیشمندان اجتماعی بوده است. اهمیت موضوع دین برای جامعه‌شناسان نه فی‌نفسه، بلکه به تبع تأثیراتی بوده که بر حیات اجتماعی گذاشته یا از آن پذیرفته است (شجاعی‌زند، ۱۳۸۸، ص ۲۴). جامعه‌شناسان، دین را به‌مثابه یک پدیده اجتماعی مطالعه می‌کنند؛ زیرا دین بر افکار، عقاید و رفتار پیروان تأثیر گذاشته و از این طریق آثار و پیامدهایی را بر ساحت اجتماعی بر جای می‌گذارد. لکن ازسوی دیگر، کنش دینی نیز تحت تأثیر شرایط و عوامل اجتماعی تأثیراتی را پذیرفته و دچار دگرگونی‌هایی می‌شود.

جامعه‌شناسی «دین در مقام تحقق اجتماعی»، «کنش دینی» یا به‌دیگرسخن، «دین‌داری» را موضوع خویش دانسته و دین موجود در کتاب مقدس را خارج از حیطه خود قلمداد می‌کند. مطالعه و بررسی حقیقت، اهداف، قلمرو و آموزه‌های دین در حیطه رشته‌های الهیات، کلام و فلسفه دین می‌باشد؛ ازاین‌رو جامعه‌شناسی دین به بررسی حقانیت و اعتبار دین نمی‌پردازد؛ بلکه به تأثیر و تأثرات اجتماعی دین نظر دارد؛ هرچند برای جامعه‌شناسی هر دینی اطلاع از الهیات آن ضروری است؛ چنان‌که ماکس وبر، جامعه‌شناس شهیر آلمانی، در اثر مشهور خود «روح سرمایه‌داری و اخلاق پروتستانی» با بهره‌گیری و اطلاع از الهیات مسیحیت و کالونیسم به بررسی جامعه‌شناختی ارتباط سرمایه‌داری با اخلاق پروتستانی پرداخته است (وبر، ۱۳۷۳).

بنابراین، یکی از مهم‌ترین پیش‌فرض‌های جامعه‌شناسی دین این نکته است که باید «دین به‌مثابه یک پدیده اجتماعی» مطالعه و کنکاش شود؛ یعنی ازیک‌سو به تأثیرات و کارکردهای اجتماعی دین و ازسوی دیگر به تأثیراتی پرداخته شود که «کنش دینی» از جانب اجتماع پذیرا شده است. در پاسخ به این پرسش که دین چیست؟ پاسخ‌ها و تعاریف بسیاری از جانب دین‌پژوهان ارائه شده است. این تعاریف از چنان تکثر و تنوعی برخوردارند که برخی مدعی شده‌اند که ارائه تعریفی از دین، که جامع افراد و مانع اغیار باشد، اساساً امکان‌پذیر نمی‌باشد. وجود و تنوع فراوان درتعریف دین، افزون‌بر تعدّد منظر مطالعه (کلامی، تاریخی، جامعه‌شناختی، روان‌شناختی، فلسفی و...) و تنوع رویکرد (تحویل‌گرایانه، کارکردگرایانه، عقل‌گرایانه، شهودی، وجودی و...) ناشی از واقعیت دیگری است که باید از آن به‌تکثر

«صورت دین» در تحقق خارجی آن یاد کرد (شجاعی زند، ۱۳۸۸، ص ۱۱۸). اما آنچه که تقریباً می توان بر صحت آن ادعای توافق و اجماع کرد، این نکته است که دین از دو عنصر بسیار مهم تشکیل شده است: «عقاید» و «مناسک». بسیاری از دین پژوهان و جامعه شناسان در تعریف خود از دین از این دو مفهوم بهره گرفته اند. امیل دورکیم، به عنوان یکی از مهم ترین جامعه شناسان کلاسیک که بر شکل گیری جامعه شناسی دین نیز تأثیر شایانی داشته است، در باب تعریف دین می نویسد: «نظام یکپارچه ای از عقاید و اعمال مرتبط با امور مقدس و ممنوع که موجب شکل گیری یک اجتماع اخلاقی واحد به نام کلیسا می گردد» (دورکیم، ۱۳۸۲، ص ۶۳).

ادیان و مذاهب افزون بر وجوه اعتقادی و ایمانی از مجموعه ای از آیین ها و مناسک عبادی نیز برخوردارند که دین داران را به انجام آن فراخوانده و پایبندی به آنها را از نشانه های مؤمنان می دانند. مناسک مذهبی از مهم ترین عناصر دینی به شمار می روند و به دلیل توصیه متون دینی به انجام برخی مناسک و کارکردهای متعدد فردی، اجتماعی، اخلاقی، سیاسی و... همواره مورد توجه متألهان، دین داران، اندیشمندان و پژوهشگران رشته های مختلف علمی بوده است.

«مناسک» از موضوعات محوری و مهم در مطالعات جامعه شناختی دین به شمار می رود. علت این امر را می توان در کلام همیلتون جست. وی می نویسد: مناسک بی گمان یکی از پیچیده ترین و متنوع ترین صورت های رفتار بشری اند که جنبه ها و ابعاد بسیار متفاوتی دارند و ابهام چشم گیری را از خود نشان می دهند. مناسک ضمن نمایشی بودن، وسیله ای و عملی [اند]؛ ضمن اجتماعی بودن، دارای معنایی با محتوای روانی و فردی [اند] و با وجود همانندی با صورت های دیگر فعالیت بشری، نوع خاص و مستقلی از فعالیت بشری را باز می نمایند (همیلتون، ۱۳۷۷، ص ۲۳۷).

گفتنی است مناسک، در رویکرد فرهنگ شناسانه، از سه منظر مورد توجه قرار می گیرد: ۱. کارکردگرایانه (نقش آنها در پاسخگویی به نیازهای انسان)؛ ۲. معناشناسانه (تلقی مناسک به مثابه متونی نیازمند رمزگشایی با هدف شناختن معنای واقعی آنها و نیز معنایی که تولید می کنند)؛ ۳. ظرفیت شناسانه (ظرفیت هایی که برای تغییر پیش می نهند) (ذکایی و اسلامی، ۱۳۹۹، ص ۷ و ۸). همچنین، در مطالعات سنجش دین داری، اعمال و مناسک دینی از مهم ترین عناصری است که به عنوان معرف دین داری مطرح و سنجش می شود.

از منظر جامعه‌شناسی، «کنش دینی» یا «دین‌داری» همچون سایر کنش‌های انسانی از محیط پیرامونی و شرایط اجتماعی تأثیر می‌پذیرد. عوامل گوناگون فرهنگی، اقتصادی، سیاسی می‌توانند بر دین‌داری انسان‌ها تأثیر گذارند. از این‌روی، تحقیقات جامعه‌شناختی متعددی پیرامون دین‌داری و عوامل مؤثر بر آن صورت پذیرفته است. به دلیل «تنوع در مصادیق مناسک»، «تمایز روش‌شناختی»، «تمایز در ابعاد مسئله» تحقیقات مختلفی درباره مناسک صورت پذیرفته است؛ اما هنوز به انجام پژوهش‌های بسیاری نیازمندیم. از این‌روی، در این پژوهش درصدد آنیم تا با روش و نگاهی نو، به مطالعه جامعه‌شناختی مناسک در جامعه ایرانی بپردازیم. در مقاله حاضر با رویکردی کلان و با بهره‌گیری از جبر بولی به تبیین علل پابندی و التزام افراد به مناسک دینی و همچنین، عدم‌التزام به آنها خواهیم پرداخت. چه علل و عواملی با پابندی افراد به مناسک دینی در ارتباط بوده و می‌توانند پابندی و التزام افراد را نسبت به مناسک دینی تبیین کنند؟ همچنین، چه عواملی عدم‌التزام افراد به مناسک دینی را تبیین می‌کنند؟

پدیده‌های اجتماعی همواره متأثر از علل و عوامل گوناگون می‌باشند. از این‌رو، تبیینی که بتواند مجموعه علل را در یک بافت ترکیبی کشف و ارائه نماید، تبیینی موفق و کامل خواهد بود. بهره‌گیری از جبر بولی این امکان را فراهم می‌کند تا ترکیب علی تأثیرگذار بر میزان پابندی به مناسک را کشف نماییم؛ اما ازسوی دیگر، تعدد و تنوع بالای علل، انجام پژوهش را با مشکل مواجه می‌کند؛ زیرا بررسی تأثیر همه عوامل امری دشوار و در اکثر موارد ناشدنی است. به همین دلیل، با مراجعه به ادبیات جامعه‌شناسی دین و پژوهش‌های صورت گرفته در حوزه دین‌داری و مناسک به شناسایی برخی علل که از منظر جامعه‌شناسان مهم تلقی می‌شوند، پرداخته و مسئله خود را تنقیح نمودیم. در این راستا چهار متغیر «تحصیلات»، «برابری اقتصادی»، «رفاه اقتصادی»، «شه‌رنشینی» را برگزیدیم تا تأثیر یا عدم‌تأثیر علی این عوامل را بر پابندی به مناسک در جامعه ایرانی بررسی نماییم. سطح تحلیل این پژوهش «کشور» بوده و به بررسی ۳۱ استان کشور ایران خواهیم پرداخت. با توجه به توضیحات یادشده، مسئله اصلی این پژوهش عبارت است از اینکه چه ترکیبی از معرف‌های «تحصیلات»، «برابری اقتصادی»، «رفاه اقتصادی»، «شه‌رنشینی» می‌تواند بر میزان پابندی به مناسک واجب/ مستحبی در سطح بالا / سطح پایین تأثیر علی داشته باشند؟ نسخه احتمال‌گرایانه این پرسش نیز بدین‌گونه تعریف می‌شود: چه ترکیبی از معرف‌های «تحصیلات»، «برابری اقتصادی»، «رفاه اقتصادی»، «شه‌رنشینی» احتمال پابندی به مناسک را در جامعه ایرانی افزایش یا کاهش می‌دهند؟

این پژوهش در جامعه ایرانی و در بستر فرهنگ اسلامی صورت می‌پذیرد؛ بنابراین، مراد و مقصود ما از مناسک، اعمال عبادی است که در دین مبین اسلام به‌عنوان مناسک واجب و مناسک مستحبی مطرح شده‌اند. از میان مناسک واجب «نماز» و «روزه» و از میان مناسک مستحبی «تلاوت قرآن»، «شرکت در مراسم عزاداری اهل بیت (علیهم‌السلام)»، «تمایل به شرکت در مراسم حج»، «تمایل به شرکت در مراسم پیاده‌روی اربعین» انتخاب شده‌اند.

۱-۲. اهمیت تحقیق

اهمیت و ضرورت انجام این پژوهش را می‌توان در قالب سه نکته بیان کرد: نکته اول، عبارت است از اینکه بسیاری از نظریه‌های جامعه‌شناسی در جهان غرب و در تناسب با شرایط فرهنگی و اجتماعی جامعه غربی بروز و ظهور یافته‌اند. از این رو، ضرورت دارد این نظریه‌ها در جوامع و فرهنگ‌های متمایز سنجش شوند. اهمیت و ضرورت دیگر، شناخت وضعیت موجود جامعه ایرانی و تبیین آن می‌باشد که به سبب چنین پژوهش‌هایی این هدف محقق می‌شود. نکته سوم، نیز راجع به تمایزها و تضادهایی است که در نتایج پژوهش‌های انجام شده در ارتباط با مسئله دین‌داری وجود دارد. بنابراین، سه نکته انجام پژوهش حاضر، مهم و ضروری به نظر می‌آید.

۱-۳. پیشینه تحقیق

درباره پیشینه تحقیق گفتنی است، پژوهش‌های جامعه‌شناختی فراوانی پیرامون مناسک‌های مختلف دینی مبتنی بر روش‌های پژوهشی متنوعی انجام شده است. شاخص‌ترین آثار، مطالعات مربوط به سنجش دین‌داری است که توسط مراکز مختلف دولتی و پژوهشی به انجام رسیده است. موج‌های چهارگانه «سنجش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان» (۱۳۸۱)، (۱۳۸۲)، (۱۳۹۴)، (۱۴۰۲)، «پیمایش ملی سنجش دینداری ایرانیان» (طالبان، ۱۳۸۹)، «دینداری ایرانیان» (کاظمی و فرجی، ۱۳۸۹) از جمله مهم‌ترین پژوهش‌ها در این زمینه می‌باشند.

پژوهش‌هایی که با موضوع «رابطه بین پایگاه اقتصادی-اجتماعی و دینداری» صورت پذیرفته‌اند، از جمله پیشینه این تحقیق به شمار می‌آیند؛ زیرا در این مطالعات به تأثیر علی متغیرهای «ثروت و درآمد»،

«تحصیلات» و «شغل» به عنوان عناصر شکل دهنده طبقه اجتماعی افراد بر میزان دین داری آنان پرداخته می شود.

در ایران پژوهش های کمی متعددی در زمینه رابطه بین پایگاه اقتصادی- اجتماعی و دین داری انجام شده که رویکردهای مختلفی داشته و گاه به نتایج مشابه یا متناقضی منجر شده اند و همین امر اعتماد به این نتایج و ارتباط میان پایگاه اقتصادی و اجتماعی با دین داری را به چالش کشیده است. مثلاً پژوهش های مرادی و خان محمدی (۱۳۹۹)، موسوی (۱۳۹۱)، زارع (۱۳۹۱)، کنگرلو (۱۳۹۰) و مزارعی (۱۳۸۹) بیان کننده آن هستند که بین پایگاه اقتصادی- اجتماعی و دین داری رابطه معناداری وجود ندارد. پژوهش های ظهرابی و همکاران (۱۳۹۶)، رحیمی و همکاران (۱۳۹۵)، میرزاپوری (۱۳۹۴)، خوش فر و ایلواری (۱۳۹۴)، نوروزی و فرهادیان (۱۳۹۳)، نیکخواه و ظهیری نیا (۱۳۹۲)، اسدی (۱۳۹۱)، رضادوست و همکاران (۱۳۹۱)، قاسمی ده چشمه (۱۳۹۰)، مهدوی و همکاران (۱۳۸۹) بیان کننده آن هستند که بین پایگاه اقتصادی- اجتماعی و دین داری رابطه معنادار و معکوسی (منفی) وجود دارد؛ یعنی با بالا رفتن پایگاه اقتصادی- اجتماعی افراد میزان دین داری آنها کاهش می یابد و برعکس. همچنین، پژوهش های موسوی و همکاران (۱۳۹۸) و فتحی و همکاران (۱۳۹۴) بیان کننده آن هستند که بین پایگاه اقتصادی- اجتماعی افراد و دین داری رابطه معنادار و مستقیمی (مثبت) وجود دارد؛ یعنی با بالا رفتن پایگاه اقتصادی- اجتماعی افراد میزان دین داری آنها نیز افزایش می یابد و با پایین رفتن پایگاه اجتماعی افراد میزان دین داری آنها نیز کاهش می یابد (بابایی و همکاران، ۱۴۰۱، ص ۱۲۹). مهم ترین تفاوت پژوهش حاضر با تحقیقات یادشده را می توان در روش تحقیق و جامعه آماری دانست. تحقیقات پیش گفته از روش کمی و رگرسیون بهره برده و جامعه آماری بسیاری از آنان شامل یک شهر و یا یک دانشگاه می باشد و تنها تعداد معدودی از پژوهش ها کل کشور ایران را جامعه آماری خود قلمداد کرده اند. در حالی که پژوهش حاضر از روش جبر بولی بهره برده و از رویکردی کلان برخوردار است و تمامی ۳۱ استان ایران را مطالعه کرده است.

اثر دیگری که در ارتباط با این پژوهش یافت شد، پژوهشی است با عنوان «تحلیلی بولی و کلان نگر از عرفی شدن در ایران» (طالبان، رفیعی بهاآبادی، ۱۳۹۶). این اثر با روش جبر بولی به مسئله عرفی شدن در جامعه ایرانی پرداخته است. هر چند مسئله پایداری به مناسک نیز بی ارتباط با عرفی شدن نمی باشد و

در برخی ابعاد و زوایا هم‌پوشانی‌هایی دارند، ولی مسئله «عرفی شدن» و «پابندی به مناسک دینی» دو مسئله مستقل و متفاوت از هم می‌باشند. همین تفاوت در ابعاد مسئله و تمایز در مصداق و به‌کارگیری روش‌شناسی جدید، وجه نوآوری این مقاله تلقی می‌شود.

۲. تبیین نظری

تلقی دین‌داری به مثابه یک پدیده اجتماعی و تبدیل شدن «کنش دینی» به عنوان ابژه‌ای برای جامعه‌شناسی بیان‌کننده آن است که عوامل مختلف اجتماعی بر دین‌داری افراد تأثیرگذارند. ازاین‌رو، در ادبیات جامعه‌شناسی، بررسی علل گرایش افراد به دین یا علل دین‌داری انسان‌ها به یکی از سؤالات محوری جامعه‌شناسی دین بدل شده و نظریه‌های متعددی پیرامون آن مطرح شده است.

نظریه «محرومیت نسبی» از مطرح‌ترین نظریاتی است که در حوزه جامعه‌شناسی دین راجع به تبیین علل دین‌داری ارائه شده است. نظریه محرومیت نسبی مدعی است که پابندی دینی نتیجه جبرانی است که دین در موقعیت‌هایی ارائه می‌کند که افراد با موانعی در زندگی مواجه می‌شوند و به دنبال اهداف جایگزین هستند (فورشت و رپستاد، ۱۳۹۴، ص ۳۴۲). استدلال اصلی نظریه محرومیت آن است که دین معمولاً یک مرهم نمادین برای درمان آسیب‌های فقرا، محرومان و به حاشیه رانده‌شده‌ها ارائه کرده و غالباً به عنوان «مأمن یا پناهگاه محرومان» عمل می‌کند؛ به نحوی که محرومان و شوربختان می‌توانند از مصائب این دنیا دور شوند و امیدوار باشند که برخی مکانیسم‌های الهی در آینده‌ای دور یا نزدیک آنها را بالاتر از ثروتمندان و قدرتمندان قرار دهد (طالبان، ۱۴۰۳، ص ۱۷۱).

شاید بتوان استدلال تبیینی نظریه محرومیت را بدین صورت خلاصه کرد که افراد متعلق به اقشار پایین‌تر جامعه در مقایسه با اقشار اجتماعی سطح بالاتر عموماً تحصیلات کمتر، امنیت و منزلت شغلی کمتر و درآمد پایین‌تری دارند. به همین دلیل، آنها واجد منابع کمتری برای کنترل جریان رخدادهای فردی و اجتماعی هستند؛ ضمن آنکه بخت و فرصت‌های کمتر و آسیب‌پذیری بیشتری در مقابل ناپایداری‌های زندگی و ناملایمات دنیای انسانی دارند. در نتیجه، افراد با پایگاه اقتصادی-اجتماعی پایین‌تر، در مقایسه با اقشار مرفه، بیشتر به دین روی می‌آورند؛ برای آنکه دین مایه‌ای تسلی‌بخش برای آنان فراهم می‌کند و با نظام معنایی خاص خود پاسخ‌هایی تسکین‌بخش به مشکلات آنها می‌دهد و فشار و رنجشان را براساس ارزش‌های متعالی تخفیف می‌دهد.

ازسوی دیگر، افراد متعلق به اقشار بالای جامعه به دلیل دارا بودن منابع گوناگون، توانایی بیشتری برای کنترل سرنوشت خود دارند و غالباً در موقعیت اجتماعی قرار دارند که دستاوردهای زندگیشان را در پرتو موفقیت‌های تحصیلی، مشاغل خشنودکننده بیشتر و درآمد بالاتر به دست می‌آورند. در نتیجه، چندان نیازی به تأکیدات و توجهات تعالی‌گرایانه دین احساس نمی‌کنند (دیویدسون، ۱۹۷۷، ص ۴۶۷).

۱-۲. انواع محرومیت نسبی

سؤال مطرح در ارتباط با نظریه محرومیت نسبی عبارت است از اینکه: محرومیت از چه چیزهایی موجب افزایش گرایش به دین‌داری می‌شود؟ پاسخ جامعه‌شناسان در ضمن تشابهات از تمایزاتی نیز برخوردار است. برای نمونه، گلاک^۱ بین اشکال پنج‌گانه محرومیت تمایز قائل می‌شود: اقتصادی، اجتماعی، ارگانیک، اخلاقی و روانی. جامعه‌شناس نروژی، جان پی. نودسن، ادعا می‌کند که نوع ششمی از محرومیت را نیز باید افزود و آن محرومیت وجودی است.

محرومیت اقتصادی زمانی رخ می‌دهد که شخص وضعیت مالی دشواری دارد یا فقیر است. محرومیت اجتماعی دلالت بر این دارد که شخص به انواع کالاها و کیفیاتی که در جامعه به آنها بسیار بها داده می‌شود، دسترسی کمی دارد. مرد بودن، سفید بودن، به لحاظ دانشگاهی موفق بودن، قدرت و اعتبار می‌آورد. محرومیت ارگانیک به این معناست که برخی به دلیل بیماری یا ناتوانی‌های جسمانی در وضعیت بدتری نسبت به دیگران قرار دارند. محرومیت اخلاقی تجربه افراد از تضاد بین نظام ارزشی شخصی خود و نظام ارزشی جامعه است و کشف اینکه نظام ارزشی شخصی توسط جامعه پذیرفته نیست. آخرین شکل محرومیت طبق فهرست گلاک محرومیت روانی است که این محرومیت زمانی اتفاق می‌افتد که افراد در این جهان، نظام تفسیری مناسبی برای جهت‌دهی به خود در اختیار ندارند (فورشت و ریستاد، ص ۳۴۲-۳۴۴).

از آنجا که بررسی همه عوامل دخیل در پدیده امری دشوار و گاه ناممکن است، در این پژوهش برای محدود کردن عوامل و علل مورد مطالعه، به بررسی تأثیرات محرومیت اقتصادی و محرومیت روانی خواهیم پرداخت. دلیل این انتخاب اهمیت و جایگاه ویژه‌ای است که این مباحث در ادبیات جامعه‌شناسی

در طی قرون اخیر داشته‌اند و به‌عنوان عوامل مهم دین‌داری از جانب بسیاری از جامعه‌شناسان و فیلسوفان اجتماعی مطرح شده‌اند.

۲-۱-۱. محرومیت اقتصادی

محرومیت اقتصادی از مهم‌ترین متغیرهایی است که در ارتباط با محرومیت نسبی مورد توجه قرار گرفته است. رفع نیازهای معیشتی-زیستی به‌عنوان نیازهای پایه‌ای و بنیادین انسانی درگرو شرایط اقتصادی است. با پیچیده‌تر شدن زندگی در جهان کنونی، کمتر ساحتی از حیات انسانی را می‌توان یافت که متأثر از وضعیت اقتصادی نباشد. از این‌رو، اقتصاد از جایگاهی ویژه برخوردار بوده و نقش چشمگیری را در حیات فردی و اجتماعی انسان ایفا می‌کند. از این‌رو، محرومیت اقتصادی به اختلال و کاستی در بسیاری از ابعاد زندگی منجر خواهد شد.

آبراهام مازلو در نظریه خویش بر این باور است که انسان‌ها از ۵ دسته نیاز فطری برخوردارند: ۱. نیازهای جسمی؛ ۲. نیاز به ایمنی؛ ۳. نیاز به روابط اجتماعی و محبت؛ ۴. نیاز به احترام؛ ۵. نیاز به خویشتن‌یابی.^۵ طبق نظر مازلو این نیازها از یک سلسله‌مراتب برخوردارند؛ یعنی نیازهای جسمی مانند غذا، مسکن و... نیازهای مهم‌تری نسبت به سایر نیازها می‌باشند و در مرتبه اول از این سلسله‌مراتب قرار دارند. سایر نیازها به‌ترتیب در مراتب دیگر جای می‌گیرند. مازلو این نکته را بیان می‌کند که برای رفع هر نیازی باید ابتدا نیاز مرتبه پیشین ارضا شده باشد. بنابراین، رفع نیازهای جسمی در رأس این سلسله‌مراتب از اولویت و ضرورت برخوردار است.

نیازهای زیستی و پایه انسانی عموماً نیازهای اقتصادی هستند و به‌وسیله اقتصاد رفع می‌شوند. هنگامی که انسان دچار محرومیت اقتصادی می‌شود، درواقع، نیازهای زیستی و پایه‌ای آن دچار اختلال می‌شود و از کاستی و محرومیت مهمی برخوردار می‌شود که این امر سایر ابعاد زندگی وی را با مشکل مواجه می‌کند (مازلو، ۱۹۷۰).

-
1. Physiological Needs
 2. Security , safety
 3. Affiliation, Love
 4. Recognition , Esteem
 5. Self Actualization

تمام جوامع سطحی از نابرابری اقتصادی را در خود دارند و این مسئله قشربندی اجتماعی را پدیدار می‌کند. انسان‌ها به لحاظ میزان محرومیت درجه یکسانی ندارند، برخی از محرومیت بالا، برخی محرومیت متوسط، برخی نیز محرومیت ناچیز یا بهره‌مندی کامل دارند. افرادی که محرومیت اقتصادی دارند، از یک سو، محرومیت، و از سوی دیگر، نابرابری را متحمل می‌شوند. بی‌شک هر انسانی تمایل دارد که این محرومیت و نابرابری را مرتفع کند؛ اما این امر برای همگان میسر نیست و قادر بر رفع علل محدودیت نمی‌باشد. در صورت عدم توانایی بر رفع علل باید جبران و جایگزینی بر این محرومیت اتخاذ شود؛ زیرا انسان نمی‌تواند این شرایط را برای مدت طولانی تحمل نماید. بنابراین، دین یکی از مهم‌ترین جبران‌هایی است که می‌توان اتخاذ کرد تا جبران این محرومیت را عهده‌دار شود. آموزه‌های دینی با وعده پاداش و توجیه وضعیت موجود تحمل محرومیت را تسهیل می‌کند. از این رو، افرادی که محرومیت اقتصادی دارند، دین‌دارترند.

برای سنجش وضعیت اقتصادی، «رفاه اقتصادی» و «نابرابری اقتصادی» دو متغیر بسیار مهم می‌باشند که عموماً در مطالعات اجتماعی و اقتصادی مورد استفاده و توجه قرار می‌گیرند. از این رو، برای بررسی تأثیر محرومیت اقتصادی بر مناسک دینی این دو متغیر را به عنوان متغیرهای مستقل این پژوهش برمی‌گزینیم.

۲-۱-۲. محرومیت روانی

محرومیت روانی نیز از آنجا حائز اهمیت است که هر انسانی به یک نظام تفسیری نیاز دارد تا بدینسان جهان پیرامونی خود را بشناسد. این نظام تفسیری کنش‌های انسانی را شکل می‌دهد. براساس نظریه محرومیت، افرادی که یک نظام تفسیری مناسب یعنی علمی ندارند، به دین روی می‌آورند؛ زیرا دین این خلأ را پر کرده و یک نظام تفسیری را در اختیار آنان قرار می‌دهد. ریشه این بحث را باید در عصر روشنگری در نظریه‌هایی جست که منشأ دین را جهل دانسته و دین را نیز امری خرافی می‌پنداشتند.

این عصر را «روشنگری» نامیدند؛ زیرا اندیشمندان آن دوران بر این باور بودند که انسان‌ها به دلیل برخورداری از جهان‌بینی دینی دچار افسون‌زدگی‌اند و دین چیزی جز توهم و امر خرافی نمی‌باشد. اکنون معرفت و علم جدید آمده است تا بشر را از این خرافه و توهم برهاند. «برنامه روشنگری افسون‌زدایی

از جهان، انحلال اسطوره‌ها و واژگونی خیالبافی به دست معرفت بود» (هورکهایمر و آدورنو، ۱۳۸۴، ص ۲۹).

در عصر روشنگری منشأ دین را جهل بشری معرفی می‌کردند. از این رو، با پیدایش علم مدرن باید دین جای خود را به معرفت و علم مدرن دهد. «تصور می‌شد که تأملات عقلانی پس از دوران روشنگری در اروپا، به تدریج بنیان‌های اعتقادی متافیزیکی مهم را سست کند» (اینگهارت و نوریس، ۱۳۸۷، ص ۲۴). «تصور می‌شد عقل‌گرایی دعای اصلی کلیسا را در جوامع مدرن غیرموجه می‌کند و پسماندهای اندیشه‌های خرافاتی را در اروپای غربی از میان می‌برد. تصور می‌شد از دست دادن ایمان به فروپاشی دین می‌انجامد، عادت کلیساروی و برگزاری مراسم عبادی را تضعیف و مفهوم اجتماعی هویت‌های مذهبی را آسیب‌پذیر می‌کند و از فعالیت فعالانه در سازمان‌های دینی و حمایت از احزاب مذهبی در جامعه مدنی می‌کاهد» (همان). در نتیجه بسیاری از فیلسوفان و اندیشمندان علوم اجتماعی نظریه «سکولاریزاسیون» را مطرح کردند. سکولاریزاسیون در بیانی عام، فرایندی است که طی آن موقعیت و اهمیت دین نزد فرد و در عرصه اجتماع تنازل می‌یابد و برداشت‌هایی صرفاً دنیوی از تعالیم و غایبات دینی غالب می‌شود (شجاعی‌زند، ۱۳۹۴، ص ۴۰۰).

پس از این دوران نظریه سکولاریزاسیون به نظریه غالب در جامعه‌شناسی دین بدل شد و محور بسیاری از تحلیل‌های جامعه‌شناختی در حوزه دین شد هرچند بعدها این نظریه توسط خود اندیشمندان غربی به چالش کشیده شد. دانشمندان علوم اجتماعی به همراه هم‌تایان فیلسوف و روشنفکران غربی بیش از دو قرن بر این مفروضه تأکید داشتند که پیشرفت‌های علمی در سطح جامعه و افزایش سواد، به‌ویژه تحصیلات عالی، در سطح فردی به افول و زوال دین و دین‌داری منجر خواهد شد (طالبان، ۱۳۹۹، ص ۱۳).

این دسته از اندیشمندان بر این باورند که «در حقیقت، گسترش فوق‌العاده علم در جوامع جدید از طریق نهاد آموزش و پرورش، مدارس و دانشگاه‌ها موجب رشد فوق‌العاده «عقلانیت» در میان اکثر مردم می‌شود و همین فرایند اجتناب‌ناپذیر عقلانی شدن در جوامع جدید بوده که به‌عنوان مکانیسمی عمده در سکولار نمودن افراد فرض شده است: با استفاده هرچه بیشتر مردم از گفتمان علمی-عقلانی برای تفسیر جهان، به تدریج گفتمان‌های دینی کنار می‌روند... خلاصه آنکه، افول اعتقادات و اعمال مذهبی

افراد عادی جامعه براساس افزایش تحصیلاتشان از دیرباز یکی از مکانیسم‌های عمده سکولاریزاسیون نزد دانش‌پژوهان علوم اجتماعی تصور شده بود» (همان، ص ۱۳-۱۴).

طبق توضیحات پیش گفته، روشن است که برای بررسی محرومیت روانی باید تحصیلات را به عنوان متغیر مستقل برگزید و مطالعه کرد. بنابراین، متغیر «تحصیلات» سومین متغیر مستقل این پژوهش را شامل می‌شود.

۲-۱-۳. شهرنشینی

دیگر متغیری که در راستای بررسی نقش محرومیت نسبی بر پابندی به مناسک دینی در سطح کلان مناسب است مطالعه شود، «شهرنشینی» است؛ زیرا اساساً حیات شهری در برابر حیات روستایی از ویژگی‌های متمایزی برخوردار است. امکانات رفاهی، اقتصادی و علمی متمرکز در حیات شهری است و بسیاری از مراکز آموزش عالی، سازمان‌های اقتصادی و امکانات رفاهی عموماً در مراکز شهری مستقرند. این بدین معناست که افراد شهرنشین در نسبت با افراد روستانشین از امکانات و رفاه اقتصادی و علمی بیشتری برخوردارند؛ یعنی شهرنشینان محرومیت نسبی پائینی دارند و در مقابل، روستانشینان محرومیت نسبی بالایی دارند. بنابراین، افراد شهرنشین که محرومیت اقتصادی و روانی کمتری دارند باید میزان پابندی به مناسک دینی آنها کمتر از روستانشین‌هایی باشد که محرومیت اقتصادی و روانی بیشتری دارند.

برحسب روش این پژوهش، استان‌هایی که از میزان بالای شهرنشینی برخوردارند، باید میزان پابندی آنها به مناسک دینی کمتر از استان‌هایی باشد که درجه پایین شهرنشینی دارند. در پایان، گفتنی است هرچند نظریه محرومیت نسبی راجع به دین‌داری است، ولی این نظریه بر مناسک دینی نیز صادق است؛ زیرا مناسک دینی در کنار باورها و اعتقادات از مهم‌ترین عناصر دین و از مؤلفه‌های مهم دین‌داری می‌باشند. براساس این، در مطالعات مربوط به سنجش دین‌داری، مناسک دینی همواره مورد سنجش قرار می‌گیرند.

۲-۲. فرضیه تحقیق

نظریه محرومیت نسبی راجع به مسئله این پژوهش این فرضیه را ارائه می‌کند: «افرادی که محرومیت نسبی (اقتصادی-روانی) بیشتری دارند، میزان پابندی به مناسک دینی آنها بیشتر از کسانی است که

محرومیت نسبی (اقتصادی-روانی) کمتری دارند. به عبارت دیگر، کسانی که محرومیت کمتری دارند، میزان پابندی به مناسک دینی آنها کمتر از کسانی است که محرومیت بیشتری دارند».

اگر بخواهیم این فرضیه را براساس روش جبر بولی و متغیرهای این پژوهش بازسازی کنیم، باید چنین بنویسیم: استان‌هایی که میزان پابندی به مناسک دینی آنها بیشتر از میانگین کشوری است، باید میزان تحصیلات پایین، نابرابری بالا، درآمد پایین، شهرنشینی پایین داشته باشند. به دیگرسخن، استان‌هایی که میزان پابندی به مناسک دینی آنها کمتر از میانگین کشوری است، باید میزان تحصیلات بالا، نابرابری پایین، درآمد بالا، شهرنشینی بالا داشته باشند.

۳. روش تحقیق

۳-۱. معرفی روش

در انجام این پژوهش از تکنیک «تحلیل کیفی تطبیقی» استفاده می‌کنیم. دلیل این انتخاب ظرفیت‌ها و توانمندی‌های این روش و تناسبی است که با اهداف این پژوهش دارد. پدیده‌های اجتماعی همواره تحت تأثیر علل و عوامل مختلفی به وقوع می‌پیوندند؛ از این‌رو در تحقیقات اجتماعی باید به این ویژگی مهم توجه داشت. تکنیک «تحلیل کیفی تطبیقی» این امکان را به پژوهشگر می‌دهد تا بتواند علل مختلف پدیده واحد را کشف کند. روش «تحلیل کیفی تطبیقی» مبتنی بر جبر بولی توسط رگین (۱۹۸۷) ارائه شده است. هدف این تکنیک، کاستن از مشکلات استنباط علی با N کوچک بود از طریق به‌کارگیری حداکثر منطقاً ممکن مقایسه‌هایی که برحسب حضور یا غیاب متغیرها در میان موردهای تحت تحلیل می‌توان ساخت (طالبان، ۱۳۹۳، ص ۸۸). به‌کارگیری تکنیک جبر بولی در تحلیل تطبیقی، ابزاری سودمند برای تحلیل مجموعه داده‌هایی با N متوسط (۱۰-۵۰ مورد) می‌باشد. به دیگرسخن، بهترین حالت برای استفاده از جبر بولی یا تکنیک تحلیل تطبیقی کیفی رگین هنگامی است که با N متوسط سروکار داریم (رگین، ۱۹۹۴، ص ۱۰۵).

این روش مبتنی بر شرط لازم و شرط کافی بوده و از رویکردی کل‌گرایانه و منطق ترکیبی برخوردار است. خصیصه کل‌گرایانه رویکرد بولی با جهت‌گیری محققان کیفی در مطالعات تطبیقی سازگاری دارد که به دنبال بررسی علل مختلف در بافت و زمینه موردها هستند. بنابراین، در مقایسه کیفی بولی، هر علتی

جدا از علل دیگر در نظر گرفته نمی شود؛ بلکه همیشه در درون بافتی از حضور و غیاب سایر شروط علی مرتبط مورد مشاهده قرار می گیرد (طالبان، ۱۳۹۳، ص ۹۲).

برخلاف تحلیل های رگرسیونی، تحلیل بولی تصریح دارد که یک ارزش معین در یک متغیر خاص می تواند در ترکیب با ارزش های متغیری دیگر، اثرات مخالفی را نشان دهد. به همین سبب ممکن است برای به وجود آمدن یک پیامد یا معلول خاص ضرورت داشته باشد تا متغیر «الف» در یک ترکیب علی وجود داشته باشد. همچنین، در جایی دیگر (ترکیب علی متفاوتی) ممکن است ضرورت داشته باشد که همان متغیر «الف»، غایب باشد تا همین پیامد یا معلول خاص را به بار آورد (ماهونی، ۲۰۰۴، ص ۸۷).

همچنین، جبر بولی برای تحلیل ترکیب هایی از متغیرها، که برای وقوع یک پیامد یا معلول، شرط کافی می باشند، مناسب و کارایی ویژه ای دارد. در حقیقت، به دلیل آنکه ترکیب های متفاوت متعددی از عوامل می توانند هریک به تنهایی علت کافی وقوع یک معلول باشند، این رویه می تواند چندین مسیر علی را نشان دهد که به یک معلول واحد منجر می شود. این خصوصیت تحلیل بولی را برخی «هم غایتی» (جورج و بنت، ۲۰۰۵؛ ماهونی و گونرتس، ۲۰۰۶) و برخی «علیت چندگانه و متلاقی» (رگین، ۱۹۸۷؛ برادی و کولیر، ۲۰۰۴) نامیده اند.

۳-۲. واحد تحلیل و جمعیت

در این پژوهش سطح تحلیل «کشور» و واحد تحلیل «استان» می باشد. جمعیت این مطالعه نیز «۳۱ استان» کشور ایران می باشد ($N=31$).

۳-۳. تصریح مفاهیم و سنجش متغیرها

۳-۳-۱. متغیر وابسته : مناسک دینی

مناسک (rituals) به صورت ها و از دیدگاه های متعدد و بسیار متفاوتی تعریف شده اند؛ اما با رویکردی اجتماعی، می توان آنها را به مجموعه ای از کنش ها، حرکات، ابزارها و اشیاء، مهارت ها و شیوه های هماهنگی و با هم بودگی و دعاها و اوراد و روابط حسی و عاطفی تعریف کرد که در یک نظم معنایی خاص قرار گرفته و نوعی تعلق به یک یا چند باور یا آیین دینی، عقیدتی، سیاسی، اجتماعی، قومی، و... را نشان داده و میان گروه های اجتماعی مبادله یا منتقل می شوند (فکوهی، ۱۳۹۳).

مناسک دینی، مناسکی هستند که از دین یا مذهب خاصی نشئت می‌گیرند و از مهم‌ترین و شایع‌ترین انواع مناسک به شمار می‌روند که از قدمتی بسیار طولانی برخوردارند. در این پژوهش به‌لحاظ مصداقی، مناسک دینی اسلام مدنظر است. بنابراین، به تعریف مفهوم مناسک در فضای اسلامی می‌پردازیم.

«مَنَسَكٌ» مصدر میمی به معنای عبادت و جمع آن مناسک می‌باشد. همچنین، به‌عنوان اسم مکان و زمان نیز به کار برده می‌شود. این واژه در آیاتی متعددی از قرآن کریم نیز ذکر شده است. برای نمونه، می‌توان به آیه ۶۷ سوره حج اشاره نمود. «لِكُلِّ أُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنَسَكًا هُمْ نَاسِكُوهُ فَلَا يُنَازِعُكَ فِي الْأَمْرِ وَاذْعُ إِلَيَّ رَبِّكَ إِنَّكَ لَعَلَىٰ هُدًى مُسْتَقِيمٍ»؛ برای هر امتی عبادتی قرار دادیم تا آن عبادت را (در پیشگاه خداوند) انجام دهند؛ پس نباید در این امر با تو به نزاع برخیزند! به سوی پروردگارت دعوت کن که بر هدایت مستقیم قرار داری.

بنابراین، مناسک به اعمال عبادی اطلاق می‌شود که برگرفته از آموزه‌های الهیاتی دین اسلام می‌باشند. مناسک اسلامی را می‌توان به گونه‌های مختلفی تقسیم‌بندی کرد. از تقسیم‌های مربوط به مناسک، تقسیم مناسک به واجب و مستحب است. مناسک واجب به اعمال عبادی اطلاق می‌شود که بر مبنای فقه اسلامی، انجام آن بر هر فرد مسلمانی واجب است و تخلف از آن مستوجب کیفر اخروی و در برخی موارد همچون روزه‌خواری افزون‌بر کیفر اخروی، مجازات‌های دنیوی نیز در پی دارد. در مقابل، مناسک مستحبی وجوب ندارند؛ بلکه انجام آنها ثواب اخروی در پی داشته و بر فضیلت مؤمنان می‌افزاید.

مناسک در این مطالعه به دو بخش «مناسک واجب» و «مناسک مستحبی» تقسیم می‌شود و به‌طور جداگانه مطالعه و تبیین می‌شوند. مصداق مناسک واجب، «نماز» و «روزه» است که از مهم‌ترین فرائض شرعی دین اسلام بوده و آیات و روایات فراوانی راجع به این دو فریضه مهم نازل و بیان شده است. مراد از مناسک مستحبی، «تلاوت قرآن»، «تمایل به شرکت در حج»، «شرکت در مراسم سوگواری اهل بیت (علیهم‌السلام)»، «تمایل به شرکت در پیاده‌روی اربعین» می‌باشند.

دلیل انتخاب این مصداق به سبب اهمیت و جایگاه مهمی است که در منابع دینی و همچنین در فرهنگ اسلامی و شیعی دارند. گفتنی است که حج هم جزء مناسک واجب (حج تمتع) و هم جزء مناسک مستحبی (عمره مفرده) می‌باشد؛ اما در این پژوهش جزء مناسک مستحبی قرار گرفت؛ به دلیل اینکه اکثریت افراد استطاعت حج واجب را ندارند و حج مستحبی امکانش بیشتر فراهم است.

آمار و داده‌های مربوط به «میزان پایداری افراد به مناسک واجب و مستحبی» از پژوهش ملی «سنجش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان» با جامعه آماری ۱۵۸۷۸ نفر که از افراد بالای ۱۵ سال و در سال ۱۴۰۲ انجام شده است، استخراج شده‌اند.

۳-۳-۲. متغیرهای مستقل

الف) تحصیلات

معرف تحصیلات، تعداد افرادی است که در مقاطع سه‌گانه کارشناسی، کارشناسی ارشد و دکتری در حال تحصیل‌اند و یا فارغ‌التحصیل شده‌اند. داده‌های این بخش از سالنامه آماری مرکز آمار ایران ۱۴۰۱ استخراج شده است.

ب) رفاه اقتصادی

از مهم‌ترین و مشهورین معرف‌ها برای سنجش رفاه اقتصادی، محصول ناخالص داخلی (GDP) می‌باشد. از این‌رو، برای مقایسه استان‌ها به لحاظ رفاه اقتصادی، سهم هر استان در تولید ناخالص داخلی را براساس سالنامه آماری مرکز آمار ایران در سال ۱۳۹۹ استخراج نمودیم.

ج) نابرابری اقتصادی

مراد و مقصود از سنجش نابرابری اقتصادی کشف این مطلب است که آیا درآمد به‌طور یکسان بین افراد توزیع می‌شود. بدیهی است هیچ‌گاه و در هیچ جامعه‌ای چنین نیست که توزیع درآمد به‌طور کاملاً یکسان اتفاق افتد. بنابراین، هدف از سنجش میزان نابرابری اقتصادی فهم و کشف این مسئله است که به چه میزان در یک جامعه آماری نابرابری اقتصادی وجود دارد. نتیجه این مسئله با عددی بین ۰-۱ نمایش داده می‌شود. این عدد هرچه به صفر نزدیک‌تر باشد، به معنای پایین بودن میزان نابرابری و هرچه به ۱ نزدیک باشد، نشان از میزان بالای نابرابری می‌باشد.

سنجش نابرابری در کنار سنجش رفاه اقتصادی ضروری است و موجب می‌شود تا شناخت دقیق‌تری از وضعیت اقتصادی جامعه به دست آید. ممکن است استانی از رفاه اقتصادی بالایی برخوردار باشد؛ اما

توزیع درآمد در این استان با میزان بالایی از نابرابری اقتصادی همراه باشد؛ یعنی حجم زیادی از درآمد اقتصادی نصیب تعداد معدودی از افراد شود.

یکی از مهم‌ترین معرف‌ها برای سنجش نابرابری اقتصادی، ضریب جینی است. برای انجام این پژوهش و مقایسه میزان نابرابری اقتصادی میان استان‌های کشور از ضریب جینی استفاده کرده‌ایم. داده‌های مربوط به ضریب جینی نیز از سالنامه آماری ایران راجع به توزیع درآمد در ایران در سال ۱۴۰۱ اخذ شده است.

د) شهرنشینی

میزان شهرنشینی هر استان را براساس داده‌های سالنامه آماری مرکز آمار ایران در حوزه جمعیت در سال ۱۴۰۱ به دست آوردیم.

۴. آماده سازی و تحلیل داده‌ها

تحلیل بولی، برخلاف تحلیل‌های آماری، تحلیل متغیرها نیست؛ بلکه تحلیل مجموعه‌هاست. مجموعه براساس ملاک عضویت شکل می‌گیرد؛ درحالی‌که متغیر مربوط به چگونگی توزیع فراوانی یک پدیده است. ازاین‌رو، تمامی متغیرهای تحقیق باید به مجموعه‌های بولی با دو ارزش «درون یا عضو مجموعه» (با کد یک) و «بیرون یا غیر عضو مجموعه» (با کد صفر) تبدیل شوند (طالبان و رفیعی بهابادی، ۱۳۹۶، ص ۲۳). در جبر بولی هر متغیر به صورت دو ارزشی «وجود/عدم یا حضور/غیاب» مدنظر قرار می‌گیرد. بنابراین، در تحلیل بولی داده‌های اجتماعی، تمامی متغیرها، اعم از مستقل و وابسته، باید تبدیل به متغیرهای دو شقی (کد صفر و یک) شوند. در این پژوهش نیز همه متغیرهای مستقل (تحصیلات، رفاه اقتصادی، نابرابری اقتصادی، شهرنشینی، مذهب) و متغیر وابسته (پایبندی به مناسک واجب، پایبندی به مناسک مستحبی) به صورت مجموعه‌های دو ارزشی به ترتیب ذیل تبدیل شده‌اند:

متغیرهای مستقل:

«استان‌هایی با تحصیلات بالا» در مقابل «استان‌هایی با تحصیلات پایین»؛

«استان‌هایی با رفاه اقتصادی بالا» در مقابل «استان‌هایی با رفاه اقتصادی پایین»؛

«استان‌هایی با نابرابری اقتصادی بالا» در مقابل «استان‌هایی با نابرابری اقتصادی پایین»؛

«استان‌هایی با شهرنشینی بالا» در مقابل «استان‌هایی با شهرنشینی پایین»؛

«استان‌هایی با اکثریت مذهب شیعه» در مقابل «استان‌هایی با اکثریت اهل سنت».

متغیر وابسته:

«پابندی به مناسک واجب در سطح بالا» در مقابل «پابندی به مناسک واجب در سطح پایین»؛

«پابندی به مناسک مستحبی در سطح بالا» در مقابل «پابندی به مناسک مستحبی در سطح پایین».

برای تبدیل متغیرها به مجموعه‌های دو ارزشی از دستورالعمل رگین (۱۹۸۷، فصل هشتم) استفاده شده است. به این ترتیب که مقدار متغیر مربوطه در هر استان با میانگین مجموعه استان‌ها به غیر از استان مدنظر مقایسه می‌شود. در صورتی که مقدار متغیر استان مدنظر از میانگین مجموعه استان‌ها (به غیر از استان مدنظر) بیشتر باشد، این استان در متغیر مربوطه در مجموعه سطح بالا قرار می‌گیرد و در صورتی که از میانگین مجموعه استان‌ها کمتر باشد، این استان در مجموعه سطح پایین قرار می‌گیرد.

گفتنی است در این پژوهش «مناسک واجب» و «مناسک مستحبی» به‌طور جداگانه مطالعه شده‌اند و این امر به این دلیل صورت گرفت که پابندی به مناسک واجب در هر استانی لزوماً با میزان پابندی به مناسک مستحبی یکسان نمی‌باشد. همچنین، ترکیب علی‌تأثیرگذار بر مناسک واجب می‌تواند متمایز از مناسک مستحبی باشد؛ از این‌رو تفکیک بین مناسک واجب و مستحب می‌تواند اطلاعات بیشتر و دقیق‌تری در اختیار قرار دهد.

نکته مهم دیگر، این مسئله است که در «سنجش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان» برای سنجش میزان پابندی افراد به مناسک دینی از طیف‌بندی لیکرت (هیچ‌وقت، به ندرت، گاهی اوقات، اکثر اوقات، همیشه) استفاده شده است. از این‌رو، برای به دست آوردن میزان پابندی افراد هر استان در سطح بالا، مقادیر (اکثر اوقات، همیشه) را جمع نموده و با جمع مقادیر (هیچ‌وقت، به ندرت) میزان پابندی به مناسک در سطح پایین را به دست آورده‌ایم و مقادیر (گاهی اوقات) در هیچ‌یک از دسته‌ها جای نگرفته است.

در تعداد معدودی از استان‌ها مقدار (گاهی اوقات) بالا بوده است و از سوی دیگر، این مقادیر نیز در هیچ‌یک از مقادیر (سطح بالا و سطح پایین) محاسبه نمی‌شوند. به همین دلیل، در چنین استان‌هایی نمی‌توان از پایین بودن میزان پابندی به مناسک، نتیجه گرفت که الزاماً میزان پابندی به مناسکشان

بالاست و یا برعکس. ازاین‌رو، برای تعیین وضعیت استان‌ها، مقادیر (اکثر اوقات، همیشه) یک استان را با میانگین جمع سایر استان‌ها مقایسه می‌کنیم و بار دیگر به‌طور جداگانه مقادیر (هیچ‌وقت، به ندرت) آن استان را با میانگین جمع سایر استان‌ها مقایسه می‌کنیم تا مشخص شود این استان به‌لحاظ میزان پابندی به مناسک از چه وضعیتی برخوردار است. بنابراین، در این پژوهش پابندی به مناسک واجب و مستحب در سطح بالا و پایین هریک به‌طور جداگانه و مستقل تبیین می‌شوند. ازاین‌رو، در ادامه، چهار جدول ارزش و چهار تبیین ارائه خواهد شد.

۴-۱. پابندی به مناسک واجب (نماز و روزه) در سطح بالا

جدول ۱. ارزش‌های استان‌های کشور ایران برحسب شروط علی و معلول (پابندی به مناسک در

سطح بالا)

پیامد	شروط علی				استان‌ها
	شهرنشینی بالا (D)	رفاه اقتصادی بالا (C)	نابرابری اقتصادی بالا (B)	تحصیلات بالا (A)	
پابندی به مناسک در سطح بالا $1=R$					
۱	۱	۱	۱	۱	آذربایجان شرقی
۰	۰	۰	۰	۰	آذربایجان غربی
۰	۰	۰	۰	۱	اردبیل
۰	۱	۱	۰	۱	اصفهان
۰	۱	۰	۰	۰	البرز
۰	۰	۰	۰	۱	ایلام
۰	۱	۱	۰	۰	بوشهر
۰	۱	۱	۱	۱	تهران
۰	۰	۰	۰	۰	چهارمحال بختیاری

۱	۰	۰	۱	۱	خراسان جنوبی
۱	۱	۱	۰	۰	خراسان رضوی
۱	۰	۰	۰	۰	خراسان شمالی
۱	۱	۱	۰	۰	خوزستان
۱	۰	۰	۱	۰	زنجان
۱	۱	۰	۰	۱	سمنان
۱	۰	۰	۱	۰	سیستان و بلوچستان
۰	۱	۱	۱	۰	فارس
۰	۱	۰	۰	۱	قزوین
۱	۱	۰	۱	۱	قم
۰	۱	۰	۱	۰	کردستان
۰	۰	۱	۰	۰	کرمان
۰	۱	۰	۱	۰	کرمانشاه
۰	۰	۰	۰	۱	کهگیلویه و بویراحمد
۱	۰	۰	۱	۰	گلستان
۰	۰	۰	۰	۰	گیلان
۰	۰	۰	۱	۰	لرستان
۱	۰	۰	۰	۱	مازندران
۱	۱	۰	۱	۱	مرکزی
۱	۰	۰	۱	۰	هرمزگان
۰	۰	۰	۱	۰	همدان
۱	۱	۰	۰	۱	یزد

جدول ۱ را می‌توان به صورت جدول ۲ بازسازی و خلاصه کرد و شروط علی متغیر وابسته (معلول) را همراه با جزئیات بیشتر ارائه کرد.

جدول ۲. علل پابندی به مناسک واجب در سطح بالا

شروط علی	ترکیب علی	تعداد مشاهده شده	کد پابندی به مناسک بالا $R=1$			
				تحصیلات بالا (A)	نابرابری اقتصادی بالا (B)	رفاه اقتصادی بالا (C)
	شهرنشینی بالا (D)					
		۱	ABCD	۱	۱	۱
		۱	ABcd	۰	۱	۰
		۲	abCD	۱	۰	۱
		۱	abcd	۰	۰	۰
		۴	aBcd	۰	۱	۰
		۲	AbcD	۱	۰	۰
		۲	ABcD	۱	۱	۰
		۱	Abcd	۰	۰	۱

بر طبق داده‌های پیش گفته، معادله بولی پابندی به مناسک واجب در سطح بالا به شکل زیر می‌باشد:

$$R = ABCD + ABcd + abCD + abcd + aBcd + AbcD + ABcD + Abcd$$

ترکیب‌های علی یادشده در صورتی که در ترکیب علی پابندی به مناسک واجب در سطح پایین نیز تکرار شوند. چنانچه تعداد ترکیب‌ها یکسان باشد، این ترکیب‌ها در هر دو مورد حذف خواهند شد و چنانچه تعداد ترکیب‌های علی مشابه در یکی از متغیرهای وابسته بیشتر باشد، بنا بر قاعده اکثریت، این ترکیب علی در طرف بیشتر حفظ خواهد شد. از این رو، ترکیب (ABCD) به دلیل اینکه در هر دو معادله بولی یعنی پابندی به مناسک واجب در سطح بالا و در سطح پایین به تعداد یکسان (۱ مورد) تکرار شده

است، حذف شده است. این حذف به این دلیل صورت می‌گیرد که یک ترکیب علیّ دو نتیجه متضاد را موجب شده و این غیر منطقی است. علّت یا علل دیگری که در این تحقیق به عنوان متغیر مستقل در نظر گرفته نشده‌اند، می‌تواند این نتایج متضاد را رقم زده باشد.

ترکیب‌های (ABcd)، (aBcd)، (abCD)، (Abcd)، (abcd) در هر دو معادله بولی پابندی به مناسک واجب در سطح بالا و در سطح پایین تکرار شده‌اند؛ اما تعداد این ترکیب‌ها در هر معادله متفاوت می‌باشند. بنا بر قاعده اکثریت، ترکیب‌های (Abcd)، (abcd) از معادله بولی پابندی به مناسک واجب در سطح بالا حذف شده‌اند؛ زیرا تعداد این ترکیب‌ها در معادله بولی پابندی به مناسک واجب در سطح پایین بیشتر است. در مقابل، ترکیب‌های علیّ (ABcd)، (aBcd)، (abCD) در معادله بولی پابندی به مناسک واجب در سطح بالا حفظ خواهند شد؛ زیرا تعداد این ترکیب‌های علیّ در این معادله بیشتر است. بنابراین، از میان ترکیب‌های علیّ اولیه، ترکیب‌های علیّ زیر به عنوان معادله بولی پابندی به مناسک واجب در سطح بالا باقی می‌ماند:

$$R = ABcd + abCD + aBcd + AbcD + ABcD$$

در این مرحله باید با استفاده از قاعده کمینه‌سازی بولی، معادله بولی پیش‌گفته را در صورت امکان ساده‌سازی کرد. قاعده اصلی کمینه‌سازی بولی بدین شرح می‌باشد: «چنانچه دو عبارت بولی فقط در یک شرط علیّ با یکدیگر متفاوت باشند و هر دو یک نتیجه را موجب شوند، در آن صورت می‌توان آن شرط علیّ را حذف نمود و عبارت ساده‌تری ساخت» (طالبان، ۱۳۹۳، ص ۹۲). بر طبق این قاعده، کمینه‌سازی معادله یادشده به این ترتیب می‌باشد:

ترکیب ABcd با aBcd می‌دهد Bcd

ترکیب ABcd با ABcD می‌دهد ABc

ترکیب AbcD با ABcD می‌دهد AcD

پس از اجرای قاعده کمینه‌سازی بولی، معادله نهایی زیر به دست می‌آید:

$$R = abCD + Bcd + ABc + AcD$$

نتیجتاً ۴ ترکیب علیّ، که تبیین‌کننده پابندی به مناسک واجب در سطح بالا می‌باشند، به شرح ذیل می‌باشند:

۱. تحصیلات پایین به همراه نابرابری پایین به همراه رفاه اقتصادی بالا به همراه شهرنشینی بالا؛

۲. نابرابری بالا به همراه رفاه اقتصادی پایین به همراه شهرنشینی پایین؛

۳. تحصیلات بالا به همراه نابرابری اقتصادی بالا به همراه رفاه اقتصادی پایین؛

۴. تحصیلات بالا به همراه رفاه اقتصادی پایین به همراه شهرنشینی بالا.

نتایج حاصله مبطل فرضیه تحقیق است. طبق فرضیه تحقیق باید معادله بولی $aBcd$ به دست آید؛ حال آنکه حتی یک ترکیب علی همسان، منتج نشد. با بررسی نتایج پیش گفته می توان دریافت که هیچ کدام از متغیرهای مستقل به تنهایی شرط لازم و شرط کافی برای متغیر وابسته یعنی پابندی به مناسک واجب در سطح بالا نمی باشند. شرط کافی برای متغیر وابسته مجموعه از ترکیب های علی به شرح یادشده می باشند.

این نتیجه بسیاری از نظریه های غربی جامعه شناسی دین از جمله نظریه محرومیت نسبی را به چالش می کشد و شاهی بر نادرستی تطبیق بی قید و شرط این نظریه ها بر جامعه ایرانی است. هیچ کدام از متغیرهای مستقل (تحصیلات، نابرابری اقتصادی، رفاه اقتصادی، شهرنشینی) شرط لازم برای پابندی به مناسک در سطح بالا نمی باشند؛ یعنی نمی توان ادعا کرد که هرگاه تحصیلات بالا موجود بود، موجب کاهش پابندی به مناسک واجب می شود یا اینکه رفاه اقتصادی پایین به تنهایی علت پابندی به مناسک در سطح بالا می باشد. بلکه مجموعه ای از علل در کنار هم و با ترکیب های متفاوتی از حضور و غیاب متغیرها، تبیین کننده متغیر وابسته می باشند.

۴-۲. پابندی به مناسک واجب (نماز و روزه) در سطح پایین

جدول ۳. ارزش‌های استان‌های کشور ایران برحسب شروط علی و معلول (پابندی به مناسک واجب

در سطح پایین)

پیامد	شروط علی				استان‌ها
	شهرنشینی بالا (D)	رفاه اقتصادی بالا (C)	نابرابری اقتصادی بالا (B)	تحصیلات بالا (A)	
پابندی به مناسک در سطح پایین $r=0$					
۱	۱	۱	۱	۱	آذربایجان شرقی
۱	۰	۰	۰	۰	آذربایجان غربی
۱	۰	۰	۰	۱	اردبیل
۰	۱	۱	۰	۱	اصفهان
۰	۱	۰	۰	۰	البرز
۰	۰	۰	۰	۱	ایلام
۰	۱	۱	۰	۰	بوشهر
۰	۱	۱	۱	۱	تهران
۰	۰	۰	۰	۰	چهارمحال بختیاری
۱	۰	۰	۱	۱	خراسان جنوبی
۱	۱	۱	۰	۰	خراسان رضوی
۱	۰	۰	۰	۰	خراسان شمالی
۱	۱	۱	۰	۰	خوزستان
۱	۰	۰	۱	۰	زنجان
۱	۱	۰	۰	۱	سمنان
۱	۰	۰	۱	۰	سیستان و بلوچستان
۰	۱	۱	۱	۰	فارس
۱	۱	۰	۰	۱	قزوین
۱	۱	۰	۱	۱	قم
۰	۱	۰	۱	۰	کردستان

کرمان	۰	۰	۱	۰	۰
کرمانشاه	۰	۱	۰	۱	۰
کهگیلویه و بویراحمد	۱	۰	۰	۰	۰
گلستان	۰	۱	۰	۰	۱
گیلان	۰	۰	۰	۰	۰
لرستان	۰	۱	۰	۰	۰
مازندران	۱	۰	۰	۰	۱
مرکزی	۱	۱	۰	۱	۰
هرمزگان	۰	۱	۰	۱	۰
همدان	۰	۱	۰	۱	۰
یزد	۱	۱	۰	۰	۱

جدول ۳ به صورت جدول ۴ بازسازی و خلاصه شده و شروط علی متغیر وابسته (معلول) را همراه با جزئیات بیشتر ارائه می‌کند.

جدول ۴. علل پایبندی به مناسک واجب در سطح پایین

شروط علی	ترکیب علی	تعداد مشاهده شده	کد پایبندی به مناسک در سطح پایین $r=0$				
				تحصیلات بالا (A)	نابرابری اقتصادی یا لا (B)	رفاه اقتصادی بالا (C)	شهرنشینی بالا (D)
		۱	۰	۱	۰	۱	۱
		۱	۰	۰	۰	۰	۱
		۲	۰	۱	۰	۰	۰
		۱	۰	۰	۰	۱	۱

۰	۱	ABCD	۱	۱	۱	۱
۰	۲	Abcd	۰	۰	۰	۰
۰	۱	aBCD	۱	۱	۱	۰
۰	۲	aBcD	۱	۰	۱	۰
۰	۱	abCd	۰	۱	۰	۰
۰	۲	aBcd	۰	۰	۱	۰
۰	۱	ABcD	۱	۰	۱	۱

طبق داده‌های پیش‌گفته، معادله بولی پایبندی به مناسک واجب در سطح پایین به این ترتیب می‌باشد:

$$r = AbCD + abcD + Abcd + abCD + ABCD + abcd + aBCD + aBcD + abCd + aBcd + ABcD$$

ترکیب (ABCD) به دلیل اینکه در هر دو معادله بولی یعنی پایبندی به مناسک واجب در سطح بالا و در سطح پایین به تعداد یکسان (۱ مورد) تکرار شده است، حذف شده است. ترکیب‌های (ABcD)، (aBcD)، (abCD)، (Abcd)، (abcd) در هر دو معادله بولی پایبندی به مناسک واجب در سطح بالا و در سطح پایین تکرار شده‌اند؛ اما تعداد این ترکیب‌ها در هر معادله متفاوت می‌باشند. بنابر قاعده اکثریت، ترکیب‌های (Abcd)، (abcd) در معادله بولی پایبندی به مناسک واجب در سطح پایین باقی مانده و ترکیب‌های علی (ABcD)، (aBcd)، (abCD) حذف می‌شوند. پس از حذف ترکیب‌های علی تکراری معادله زیر حاصل می‌شود:

$$r = AbCD + abcD + Abcd + abcd + aBCD + aBcD + abCd$$

در گام بعدی قاعده کمینه‌سازی بولی صورت می‌پذیرد:

ترکیب abcD با abcd می‌دهد abc

ترکیب abcD با aBcd می‌دهد acD

ترکیب Abcd با abcd می‌دهد bcd

ترکیب abcd با abCd می‌دهد abd

ترکیب aBCD با aBcD می‌دهد aBD

پس از اجرای قاعده کمینه‌سازی، معادله نهایی زیر حاصل می‌شود:

$$r = AbCD + abc + acD + bcd + abd + aBD$$

در نهایت شش ترکیب علی که تبیین‌کننده متغیر وابسته (پایبندی به مناسک واجب در سطح پایین) هستند؛ به شرح ذیل می‌باشند:

۱. تحصیلات بالا به همراه نابرابری اقتصادی پایین به همراه رفاه اقتصادی بالا به همراه شهرنشینی بالا؛

۲. تحصیلات پایین به همراه نابرابری اقتصادی پایین به همراه رفاه اقتصادی پایین؛

۳. تحصیلات پایین به همراه رفاه اقتصادی پایین به همراه شهرنشینی بالا؛

۴. نابرابری اقتصادی پایین به همراه رفاه اقتصادی پایین به همراه شهرنشینی پایین؛

۵. تحصیلات پایین به همراه نابرابری اقتصادی پایین به همراه شهرنشینی پایین؛

۶. تحصیلات پایین به همراه نابرابری اقتصادی بالا به همراه شهرنشینی بالا.

از میان ترکیب‌های علی به دست آمده تنها ترکیب علی شماره ۱ (AbCD) مؤید فرضیه تحقیق می‌باشد و سایر نتایج همسانی کاملی با فرضیه تحقیق ندارند. از آنجاکه ترکیب علی شماره ۱ به‌عنوان مؤید فرضیه تحقیق تنها در یک استان محقق شده است و تعداد سایر ترکیب‌های علی، که همسانی کاملی با فرضیه تحقیق ندارند، می‌توان مدعی شد که نتایج این بخش نیز فرضیه تحقیق را باطل می‌کنند. در متغیر وابسته پایبندی به مناسک واجب در سطح پایین نیز هیچ‌کدام از متغیرهای مستقل به تنهایی شرط لازم نمی‌باشند و مجموعه‌ای از ترکیب‌های علی به شرح فوق تبیین‌کننده معلول می‌باشند. در پایان این بخش ضروری است به شبهه احتمالی پاسخ داد. ۱۴ استان کشور طبق داده‌های جدول شماره ۱ و ۲ از پایبندی به مناسک واجب در سطح بالا برخوردارند. هنگامی که متغیرهای مستقل را بررسی می‌کنیم، درمی‌یابیم از میان این ۱۴ استان، ۱۱ استان رفاه اقتصادی پایین دارند؛ از این‌رو، این نکته مؤیدی بر دلالت نظریه محرومیت نسبی بر جامعه ایرانی است.

برای پاسخ به این مطلب مجدداً ادعای نظریه محرومیت نسبی را ذکر می‌نماییم. این نظریه بر این باور است که محرومیت نسبی موجب دین‌داری و در نقطه مقابل آن عدم محرومیت موجب کاهش دین‌داری می‌باشد. اگر شبهه یادشده صحیح باشد، علی‌القاعده در استان‌هایی که میزان پایبندی به مناسک در سطح پایین دارند، باید اکثریت استان‌ها از رفاه بالایی برخوردار باشند؛ حال آنکه طبق داده‌های جدول ۳ و ۴، از میان ۱۵ استان کشور که پایبندی به مناسک واجب در سطح پایین دارند، ۱۰ استان از رفاه

اقتصادی پایین و ۱۰ استان نیز تحصیلات پایین دارند؛ درحالی که طبق نظریه محرومیت نسبی باید همه یا لااقل اکثریت استان‌ها از رفاه اقتصادی بالا یا تحصیلات بالا برخوردار باشند. بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت رفاه اقتصادی و تحصیلات مطابق با مدعا و محتوای نظریه محرومیت نسبی، علت پایداری به مناسک واجب دینی در جامعه ایرانی نمی‌باشند. همچنین، متغیرهای نابرابری اقتصادی و شهرنشینی نیز تقریباً به طور متعادل و به یک میزان در هر دو طرف (پایداری در سطح بالا و پایین) موجودند؛ بنابراین وضعیت این دو متغیر نیز در راستای تأیید فرضیه تحقیق نمی‌باشد.

۴-۳. پایداری به مناسک مستحبی در سطح بالا

جدول ۵. ارزش‌های استان‌های کشور ایران برحسب شروط علی و معلول (پایداری به مناسک

مستحبی در سطح بالا)

پیامد	شروط علی				استان‌ها
	شهرنشینی بالا (D)	رفاه اقتصادی بالا (C)	نابرابری اقتصادی بالا (B)	تحصیلات بالا (A)	
پایداری به مناسک در سطح بالا $R=1$					
۱	۱	۱	۱	۱	آذربایجان شرقی
۰	۰	۰	۰	۰	آذربایجان غربی
۱	۰	۰	۰	۱	اردبیل
۰	۱	۱	۰	۱	اصفهان
۰	۱	۰	۰	۰	البرز
۰	۰	۰	۰	۱	ایلام
۰	۱	۱	۰	۰	بوشهر
۰	۱	۱	۱	۱	تهران
۱	۰	۰	۰	۰	چهارمحال بختیاری
۱	۰	۰	۱	۱	خراسان جنوبی
۱	۱	۱	۰	۰	خراسان رضوی

۱	۰	۰	۰	۰	خراسان شمالی
۱	۱	۱	۰	۰	خوزستان
۱	۰	۰	۱	۰	زنجان
۱	۱	۰	۰	۱	سمنان
۱	۰	۰	۱	۰	سیستان و بلوچستان
۰	۱	۱	۱	۰	فارس
۱	۱	۰	۰	۱	قزوین
۱	۱	۰	۱	۱	قم
۰	۱	۰	۱	۰	کردستان
۱	۰	۱	۰	۰	کرمان
۰	۱	۰	۱	۰	کرمانشاه
۱	۰	۰	۰	۱	کهگیلویه و بویراحمد
۱	۰	۰	۱	۰	گلستان
۰	۰	۰	۰	۰	گیلان
۱	۰	۰	۱	۰	لرستان
۱	۰	۰	۰	۱	مازندران
۰	۱	۰	۱	۱	مرکزی
۰	۰	۰	۱	۰	هرمزگان
۰	۰	۰	۱	۰	همدان
۱	۱	۰	۰	۱	یزد

داده های پیش گفته در قالب جدول ۶ بازسازی می شوند:

جدول ۶. علل پابندی به مناسک مستحبی در سطح بالا

شروط علی	ترکیب علی	تعداد مشاهده	کد پابندی به مناسک مستحبی بالا R=1
تحصیلات بالا (A)	نابرابری اقتصادی (B)	رفاه اقتصادی بالا (C)	شهرنشینی بالا (D)
۱	۱	۱	۱
۱	۰	۰	۰
۰	۰	۰	۰
۱	۱	۰	۰
۰	۱	۰	۰
۱	۰	۰	۱
۱	۱	۰	۱
۰	۰	۱	۰

بنابراین معادله بولی پابندی به مناسک مستحبی در سطح بالا به این ترتیب می‌باشد:

$$R = ABCD + Abcd + abcd + ABcd + aBcd + AbcD + ABcD + abCd$$

ترکیب‌های علی (ABCD)، (abcd)، (ABcd) در هر دو معادله بولی پابندی به مناسک مستحبی در سطح بالا و در سطح پایین به‌طور مساوی تکرار شده‌اند، بنابراین از هر دو معادله حذف می‌شوند. ترکیب‌های علی (Abcd)، (aBcd) نیز در هر دو معادله تکرار شده‌اند؛ اما تعداد این ترکیب‌ها در معادله بولی پابندی به مناسک مستحبی در سطح بالا بیشتر است؛ بنابراین، طبق قاعده اکثریت در این معادله حفظ می‌شوند. در نهایت معادله زیر به دست می‌آید:

$$R = Abcd + ABcd + aBcd + AbcD + abCd$$

در گام بعدی قاعده کمینه‌سازی بولی صورت می‌پذیرد:

ترکیب $ABcd$ با Acd می‌دهد Acd

ترکیب $ABcd$ با $AbcD$ می‌دهد Abc

ترکیب $ABcd$ با $aBcd$ می‌دهد Bcd

پس از اجرای قاعده کمینه‌سازی بولی معادله زیر حاصل می‌شود:

$$R = Acd + Abc + Bcd + abCd$$

در نهایت ۴ ترکیب علی که تبیین‌کننده پابندی به مناسک مستحبی در سطح پایین می‌باشند، به شرح

ذیل می‌باشند:

۱. تحصیلات بالا به همراه رفاه اقتصادی پایین به همراه شهرنشینی پایین؛
۲. تحصیلات بالا به همراه نابرابری اقتصادی پایین به همراه رفاه اقتصادی پایین؛
۳. نابرابری اقتصادی بالا به همراه رفاه اقتصادی پایین به همراه شهرنشینی پایین؛
۴. تحصیلات پایین به همراه نابرابری اقتصادی پایین به همراه رفاه اقتصادی بالا به همراه شهرنشینی

پایین.

نتایجی که در متغیر وابسته پابندی به مناسک مستحبی در سطح بالا حاصل شده است با فرضیه تحقیق ($aBcd$) همسانی ندارند. در این بخش نیز هیچ‌کدام از متغیرهای مستقل به تنهایی شرط لازم نمی‌باشند و مجموعه‌ای از ترکیب‌های علی به شرح فوق تبیین‌کننده معلول می‌باشند. بنابراین، فرضیه تحقیق در این بخش تأیید نمی‌شود.

۴-۴. پایداری به مناسک مستحبی در سطح پایین

جدول ۷. ارزش‌های استان‌های کشور ایران برحسب شروط علی و معلول (پایداری به مناسک

مستحبی در سطح پایین)

پیامد	شروط علی				استان‌ها
	شهرنشینی بالا (D)	رفاه اقتصادی بالا (C)	تاب‌آوری اقتصادی بالا (B)	تحصیلات بالا (A)	
پایداری به مناسک در سطح پایین $\bullet = r$					
۱	۱	۱	۱	۱	آذربایجان شرقی
۰	۰	۰	۰	۰	آذربایجان غربی
۱	۰	۰	۰	۱	اردبیل
۰	۱	۱	۰	۱	اصفهان
۰	۱	۰	۰	۰	البرز
۰	۰	۰	۰	۱	ایلام
۰	۱	۱	۰	۰	بوشهر
۰	۱	۱	۱	۱	تهران
۱	۰	۰	۰	۰	چهارمحال بختیاری
۱	۰	۰	۱	۱	خراسان جنوبی
۱	۱	۱	۰	۰	خراسان رضوی
۱	۰	۰	۰	۰	خراسان شمالی
۱	۱	۱	۰	۰	خوزستان
۱	۰	۰	۱	۰	زنجان
۱	۱	۰	۰	۱	سمنان
۱	۰	۰	۱	۰	سیستان و بلوچستان
۰	۱	۱	۱	۰	فارس
۱	۱	۰	۰	۱	قزوین

قم	۱	۱	۰	۱
کردستان	۰	۱	۰	۱
کرمان	۰	۰	۱	۱
کرمانشاه	۰	۱	۰	۱
کهگیلویه و بویراحمد	۱	۰	۰	۱
گلستان	۰	۱	۰	۱
گیلان	۰	۰	۰	۰
لرستان	۰	۱	۰	۱
مازندران	۱	۰	۰	۱
مرکزی	۱	۱	۰	۱
هرمزگان	۰	۱	۰	۰
همدان	۰	۱	۰	۰
یزد	۱	۰	۱	۱

جدول ۷ را می‌توان در قالب جدول ۸ بازسازی نمود:

جدول ۸. علل پایداری به مناسک مستحبی در سطح بالا

شروط علی							ترکیب علی	تعداد مشاهده شده	کد پابندی به مناسک در سطح پایین r=0
تحصیلات بالا (A)	نابرابری اقتصادی (B)	رفاه اقتصادی بالا (C)	شهرنشینی بالا (D)						
۰	۰	۰	۰	abcd	۲	۰			
۱	۰	۱	۱	AbCD	۱	۰			

.	۱	abcd	۱	.	.	.
.	۱	Abcd	.	.	.	۱
.	۱	abCD	۱	۱	.	.
.	۱	ABCD	۱	۱	۱	۱
.	۱	aBCD	۱	۱	۱	.
.	۲	aBcD	۱	.	۱	.
.	۱	ABcD	۱	.	۱	۱
.	۲	aBcd	.	.	۱	.

براساس داده‌های جدول ۸، معادله بولی پایبندی به مناسک در سطح پایین به شرح ذیل می‌باشد:

$$r = abcd + AbCD + abcD + Abcd + abCD + ABCD + aBCD + aBcD + ABcD + aBcd$$

ترکیب‌های علی (ABCD)، (abcd)، (ABcD) در هر دو معادله بولی پایبندی به مناسک مستحبی در سطح بالا و در سطح پایین به‌طور مساوی تکرار شده‌اند، بنابراین از هر دو معادله حذف می‌شوند. ترکیب‌های علی (Abcd)، (aBcd) نیز در هر دو معادله تکرار شده‌اند؛ اما تعداد این ترکیب‌ها در معادله بولی پایبندی به مناسک مستحبی در سطح بالا بیشتر است؛ ازاین‌رو، طبق قاعده اکثریت از این معادله حذف می‌شوند. پس از حذف ترکیب‌های علی تکراری معادله زیر به دست می‌آید:

$$r = AbCD + abcD + abCD + aBCD + aBcD$$

در گام بعدی قاعده کمینه‌سازی بولی اجرا می‌شود:

ترکیب AbCD با abCD می‌دهد bCD

ترکیب abcD با abCD می‌دهد abD

ترکیب abcD با aBcD می‌دهد acD

ترکیب abCD با aBCD می‌دهد aCD

ترکیب aBCD با aBcd می‌دهد aBD

متناسب با نتایج به دست آمده، کمینه‌سازی در مرحله بعدی نیز ادامه می‌یابد:

ترکیب abD با aBD می‌دهد aD

ترکیب acD با aCD می‌دهد aD

پس از حذف ترکیب علی تکراری، نتیجه نهایی بدین شرح می‌باشد:

$$r = bCD + aD$$

در نهایت ۲ ترکیب علی به دست آمده به شرح ذیل می‌باشند:

۱. نابرابری اقتصادی پایین به همراه رفاه اقتصادی بالا به همراه شهرنشینی بالا؛

۲. تحصیلات پایین به همراه شهرنشینی بالا.

از میان نتایج حاصله، متغیر شهرنشینی بالا (D) شرط لازم برای تحقق پابندی به مناسک مستحبی در سطح پایین می‌باشد. از میان متغیرهای مستقل چهارگانه تنها متغیر شهرنشینی در سطح بالا با فرضیه تحقیق همسانی دارد؛ ولی ترکیب‌های علی به دست آمده مؤید فرضیه نمی‌باشند. شبهه‌ای که در بخش مناسک واجب بیان شد، در این بخش نیز قابل تکرار است. طبق داده‌های جدول شماره ۵ و ۶ از میان ۱۸ استانی که پابندی به مناسک مستحبی آنان در سطح بالا می‌باشد، ۱۶ استان رفاه اقتصادی پایین دارند و این مطلب دلالتی بر صدق نظریه محرومیت نسبی بر جامعه ایرانی است.

هنگامی می‌توان مدعای پیش‌گفته را پذیرفت که طبق مدعای نظریه محرومیت نسبی، استان‌هایی که میزان پابندی به مناسک مستحبی در سطح پایین دارند، رفاه اقتصادی بالایی دارند؛ حال آنکه، از میان این ۱۳ استان ۹ استان رفاه اقتصادی بالایی ندارند.

بنابراین، در هر دو طرف یعنی استان‌هایی با میزان پابندی به مناسک مستحبی در سطح بالا و پایین، رفاه اقتصادی اکثریت استان‌ها پایین است؛ پس این متغیر مستقل تبیین‌کننده وضعیت پابندی به مناسک مستحب دینی در جامعه ایرانی طبق محتوای نظریه محرومیت نسبی نمی‌باشد. همچنین، متغیر تحصیلات نیز فرضیه تحقیق را تأیید نمی‌کند و برخلاف آن می‌باشد؛ زیرا ۱۱ استان از ۱۸ استان کشور با میزان پابندی به مناسک مستحبی در سطح بالا از تحصیلات بالایی برخوردارند. همچنین، در استان‌هایی که از میزان پابندی به مناسک مستحبی در سطح پایین برخوردارند، ۹ استان از ۱۳ استان تحصیلات پایین دارند. در صورتی که باید طبق نظریه محرومیت وضعیت برعکس بود.

در بخش «پابندی به مناسک مستحبی در سطح پایین» تنها متغیر شهرنشینی در سطح بالا با فرضیه تحقیق همسانی دارد و مؤید آن است؛ یعنی پابندی به مناسک مستحبی در سطح پایین به وقوع نمی‌پیوندد، جز اینکه شهرنشینی در سطح بالا در ترکیب علی حضور داشته باشد. در بخش «پابندی به

مناسک مستحبی در سطح بالا» نیز هرچند شهرنشینی در سطح پایین شرط لازم نمی‌باشد، ولی اکثریت استان‌ها شهرنشینی در سطح پایین دارند.

۵. نتیجه‌گیری

در این پژوهش، پایبندی به مناسک دینی واجب و مستحب در دو سطح بالا و پایین برحسب نظریه محرومیت نسبی مطالعه می‌شود. از میان انواع محرومیت نسبی، محرومیت اقتصادی و روانی را برگزیده و چهار متغیر تحصیلات، نابرابری اقتصادی، رفاه اقتصادی، شهرنشینی را به عنوان معرف‌های محرومیت روانی و اقتصادی انتخاب نمودیم. همچنان‌که در پیشینه پژوهش اشاره شد، پژوهش‌هایی که به تبیین رابطه پایگاه اقتصادی-اجتماعی و دین‌داری پرداخته‌اند، نتایج متفاوتی را در پی داشته‌اند. این تفاوت در نتایج را می‌توان ناشی از علل متعددی همچون تفاوت در جامعه آماری و تمایز روشی دانست.

برخی پژوهش‌ها بر این باورند که ثروت و درآمد، تحصیلات و منزلت اجتماعی افراد رابطه معناداری با دین‌داری دارد. از میان این نتایج برخی مؤید این نکته هستند که این رابطه مثبت است؛ یعنی با بالا رفتن پایگاه اقتصادی-اجتماعی افراد میزان دین‌داری افزایش پیدا می‌کند و برخی دیگر از نتایج حاکی از رابطه منفی این دو می‌باشند؛ یعنی با بالا رفتن میزان پایگاه اقتصادی-اجتماعی افراد دین‌داری آنها کاهش پیدا می‌کند و برعکس. در نقطه مقابل این نتایج برخی از پژوهش‌ها اساساً رابطه بین پایگاه اقتصادی-اجتماعی و دین‌داری افراد را نفی می‌کنند و بر این باورند که هیچ همبستگی معناداری میان آنها وجود ندارد.

پژوهش حاضر نیز به دلیل بهره‌گیری از روش جبر بولی و برخورداری از رویکردی کلان، نتایج متمایزی را ارائه می‌کند. در پژوهش‌هایی که از روش کمی و رگرسیون برای بررسی رابطه پایگاه اقتصادی-اجتماعی و دین‌داری استفاده می‌کنند، مفهوم پایگاه اقتصادی-اجتماعی بر ساخت از ۳ متغیر تحصیلات، درآمد یا ثروت، شغل می‌باشد. از این رو، هنگامی که به بررسی همبستگی طبقه اقتصادی-اجتماعی با دین‌داری می‌پردازند، نقش هریک از متغیرهای سه‌گانه یادشده به تفکیک معین نیست؛ اما جبر بولی به دلیل اینکه نتایج را به صورت ترکیب‌های علی مبتنی بر شرط لازم و شرط کافی بیان می‌کند، وجود و عدم هریک از متغیرها را به تفکیک بیان می‌کند. دیگر ویژگی مهم جبر بولی این است که ترکیب‌های مختلف علی یک پدیده را ارائه می‌نماید.

بنابر نتایج حاصل از این پژوهش، پابندی به مناسک دینی در جامعه ایرانی از ترکیب‌های علی متفاوتی برخوردار است. طبق فرضیه تحقیق برای تبیین پابندی به مناسک در سطح بالا باید ترکیب علی $aBcd$ (تحصیلات پایین، نابرابری اقتصادی بالا، رفاه اقتصادی پایین، شهرنشینی پایین) و برای تبیین پابندی به مناسک در سطح پایین، ترکیب علی $AbCD$ (تحصیلات بالا، نابرابری اقتصادی پایین، رفاه اقتصادی بالا، شهرنشینی بالا) به دست آید. نظریه محرومیت نسبی تنها در صورتی می‌تواند بر جامعه ایرانی قابل تطبیق باشد که ترکیب‌های علی یادشده به‌عنوان شرط کافی محقق شوند و یا لااقل برخی از متغیرهای مستقل به‌عنوان شرط لازم شناخته شوند. برحسب نتایج حاصله، متغیر وابسته «پابندی به مناسک واجب در سطح بالا» دارای ۴ ترکیب علی می‌باشد:

۱. $(abCD)$ تحصیلات پایین به همراه نابرابری پایین به همراه رفاه اقتصادی بالا به همراه شهرنشینی

بالا؛

۲. (Bcd) نابرابری بالا به همراه رفاه اقتصادی پایین به همراه شهرنشینی پایین؛

۳. (ABc) تحصیلات بالا به همراه نابرابری اقتصادی بالا به همراه رفاه اقتصادی پایین؛

۴. (AcD) تحصیلات بالا به همراه رفاه اقتصادی پایین به همراه شهرنشینی بالا.

از میان نتایج یادشده هیچ‌یک از ترکیب‌های علی به دست آمده با فرضیه تحقیق همسانی ندارند و هیچ‌یک از متغیرهای مستقل نیز شرط لازم برای وقوع پدیده نمی‌باشند. ازاین‌رو، فرضیه تحقیق در این بخش مورد تأیید نمی‌باشد. نتایج معادله بولی «پابندی به مناسک واجب در سطح پایین» نیز که دارای ۶ ترکیب علی است، به این ترتیب می‌باشند:

۱. $(AbCD)$ تحصیلات بالا به همراه نابرابری اقتصادی پایین به همراه رفاه اقتصادی بالا به همراه

شهرنشینی بالا؛

۲. (abc) تحصیلات پایین به همراه نابرابری اقتصادی پایین به همراه رفاه اقتصادی پایین؛

۳. (acD) تحصیلات پایین به همراه رفاه اقتصادی پایین به همراه شهرنشینی بالا؛

۴. (bcd) نابرابری اقتصادی پایین به همراه رفاه اقتصادی پایین به همراه شهرنشینی پایین؛

۵. (abd) تحصیلات پایین به همراه نابرابری اقتصادی پایین به همراه شهرنشینی پایین؛

۶. (aBD) تحصیلات پایین به همراه نابرابری اقتصادی بالا به همراه شهرنشینی بالا.

از میان ۱۵ استانی که در این دسته جای می گیرند، تنها یک استان از ترکیب علی (AbCD) برخوردار می باشد. هرچند این ترکیب علی مؤید فرضیه تحقیق می باشد، ولی ۱۴ استان دیگر از ۵ ترکیب علی متفاوت و مغایر با فرضیه تحقیق برخوردارند. همچنین هیچ یک از متغیرهای مستقل، شرط لازم نبوده اند؛ بنابراین نظریه محرومیت نسبی در این بخش نیز با چالش مواجه بوده و قدرت تبیین کنندگی ندارد. در ارتباط با «پابندی به مناسک مستحبی در سطح بالا» معادلات بولی ذیل به عنوان نتیجه حاصل شده اند.

۱. (Acd) تحصیلات بالا به همراه رفاه اقتصادی پایین به همراه شهرنشینی پایین؛
۲. (Abc) تحصیلات بالا به همراه نابرابری اقتصادی پایین به همراه رفاه اقتصادی پایین؛
۳. (Bcd) نابرابری اقتصادی بالا به همراه رفاه اقتصادی پایین به همراه شهرنشینی پایین؛
۴. (abCd) تحصیلات پایین به همراه نابرابری اقتصادی پایین به همراه رفاه اقتصادی بالا به همراه شهرنشینی پایین.

نتایجی که در متغیر وابسته پابندی به مناسک مستحبی در سطح بالا حاصل شده است با فرضیه تحقیق (aBcd) همسانی ندارند. در این بخش نیز هیچ کدام از متغیرهای مستقل به تنهایی شرط لازم نمی باشند و مجموعه ای از ترکیب های علی به شرح یادشده تبیین کننده معلول می باشند. از این رو، فرضیه تحقیق در این بخش تأیید نمی شود. معادله بولی «پابندی به مناسک مستحبی در سطح پایین» نیز در قالب ۲ ترکیب علی به شرح ذیل می باشد:

۱. (bCD) نابرابری اقتصادی پایین به همراه رفاه اقتصادی بالا به همراه شهرنشینی بالا؛
 ۲. (aD) تحصیلات پایین به همراه شهرنشینی بالا.
- طبق نتایج حاصله، متغیر شهرنشینی بالا (D) شرط لازم برای تحقق پابندی به مناسک مستحبی در سطح پایین می باشد؛ ولی متغیر شهرنشینی در سطح پایین (d) شرط لازم برای پابندی به مناسک مستحبی در سطح بالا نمی باشد. در پایان براساس معادلات بولی یادشده، می توان حکم به رد فرضیه پژوهش داد. به دیگر سخن، نتایج تحقیق نشان می دهد نظریه محرومیت نسبی با تقریری که بیان شد، راجع به پابندی به مناسک دینی در جامعه ایرانی صادق نمی باشد؛ بلکه پابندی به مناسک دینی در جامعه ایرانی از ترکیب های علی متفاوتی برخوردار است که به تفصیل بیان شدند.

منابع

- اسدی، پریسا (۱۳۹۱). بررسی رابطه سرمایه اقتصادی خانواده با میزان دینداری جوانان شهر تهران. پایان نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه علامه طباطبایی.
- اینگه‌هارت، رونالد، و نوریس، پیپا (۱۳۸۷). مقدس و عرفی؛ دین و سیاست در جهان، ترجمه مریم وتر. تهران: انتشارات کویر.
- آدورنو، تنودور، و هورکهایمر، ماکس (۱۳۸۴). دیالکتیک روشنگری؛ قطعات فلسفی، ترجمه مراد فرهادپور و امید مهرگان. تهران: گام نو.
- بابایی و همکاران (۱۴۰۲). تأثیر پایگاه اقتصادی-اجتماعی بر دینداری؛ فراتحلیل پژوهش‌های دینداری در دودهمه اخیر در ایران. فصلنامه اسلام و علوم اجتماعی، ۳۰، ۱۲۷-۱۵۵.
DOI: 10.30471/soci.2022.8722.1806
- پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات (۱۴۰۲). سنجش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان.
- خوش‌فر، غلامرضا، و ایلواری، محبوبه (۱۳۹۴). بررسی عوامل مؤثر بر دینداری (مطالعه موردی: زنان متأهل ساکن شهر گرگان). فصلنامه علوم اجتماعی دانشگاه آزاد اسلامی واحد شوشتر، ۹ (۲۸)، ۱۲۱-۱۴۸.
- دورکیم، امیل (۱۳۸۲). صور بنیادین حیات دینی، ترجمه باقر پرهام. تهران: نشر مرکز.
- ذکائی، محمد سعید، و اسلامی، روح‌الله (۱۳۹۹). بازنمایی رسانه‌ای مناسک پیاده‌روی اربعین در ایران. فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران، ۱۳ (۲)، ۱-۳۶. <https://doi.org/10.22035/jicr.2020.2374.2841>
- رحیمی، محمد، حضرتی صومعه، زهرا، و عزیزخانی، اقباله (۱۳۹۵). سنجش میزان برخورداری دانشجویان از شاخص‌های دینداری و عوامل مؤثر اجتماعی بر آن (مطالعه موردی: دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران). فصلنامه مطالعات جامعه‌شناختی جوانان، ۶ (۲۱)، ۹۹-۱۱۸.
- رضادوست، کریم، حسین‌زاده، علی حسین، و مصطفایی دولت‌آباد، حلیمه (۱۳۹۱). بررسی جامعه‌شناختی برخی از عوامل مؤثر بر میزان دینداری (مورد مطالعه: دانشجویان دانشگاه شهید چمران اهواز). فصلنامه برنامه‌ریزی رفاه و توسعه اجتماعی، ۳ (۱۰)، ۱-۳۸.

- زارع، سعید (۱۳۹۱). مطالعه سطح و انواع دینداری دانشجویان دانشگاه‌های شهر قم. رساله دکتری، تهران: دانشگاه علامه طباطبائی.
- شجاعی‌زند، علیرضا (۱۳۸۴). جامعه‌شناسی دین. تهران: نشر نی.
- شجاعی‌زند، علیرضا (۱۳۹۴). دین در زمانه و زمینه مدرن. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- طالبان، محمدرضا (۱۳۸۹). پیمایش ملی سنجش دینداری ایرانیان. تهران: مرکز افکارسنجی دانشجویان ایران.
- طالبان، محمدرضا (۱۳۹۳). روش‌شناسی مطالعات انقلاب. تهران: نشر عروج.
- طالبان، محمدرضا (۱۳۹۹). تفکر ابتدایی، دینداری و تحصیلات عالی. فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران، ۱۳، ۱-۱۳. <https://doi.org/10.22035/jicr.2020.2222.2728>
- طالبان، محمدرضا (۱۴۰۳). طبقه و التزام دینی در ایران؛ آزمون فرضیات رقیب. فصلنامه مطالعات اجتماعی ایران، ۱۵(۴)، ۱۶۱-۱۹۴. DOI: 10.61186/jspi.15.4.5
- طالبان، محمدرضا، و رفیعی بهآبادی، مهدی (۱۳۹۶). تحلیل بولی و کلان‌نگر از عرفی‌شدن در ایران. جامعه‌شناسی نهادهای اجتماعی، ۴(۱۰)، ۹-۳۲. DOI: 10.22080/ssi.2018.1733
- ظهراپی، اکبر، محمدی، علیرضا، و کریمی، جواد (۱۳۹۶). بررسی جامعه‌شناختی رابطه پایگاه اجتماعی-اقتصادی و دینداری دبیران تربیت بدنی، دومین کنفرانس بین‌المللی تحقیقات کاربردی در تربیت بدنی و علوم ورزشی، تهران.
- فتحی، منصور، مروتی، نسرین، و مروتی، نادر (۱۳۹۴). بررسی عوامل مؤثر بر میزان دینداری جوانان ۱۵-۲۹ ساله شهر سمنان. پژوهش‌نامه مددکاری اجتماعی، ۲(۵)، ۴۱-۱۶۶.
- فکوهی، ناصر (۱۳۹۳). نقش مناسک و آیین‌ها در تقویت باورهای ملی و معنوی. منتشرشده در وبگاه شخصی: <https://nasserfakouhi.com>
- فورشت، اینگر، و رپستاد، پل (۱۳۹۴). جامعه‌شناسی دین، ترجمه مجید جعفریان. قم: دانشگاه ادیان و مذاهب.
- قاسمی ده‌چشمه، آیت‌الله (۱۳۹۰). بررسی وضعیت دینداری نوجوانان و جوانان استان چهارمحال بختیاری. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران: پیام‌نور مرکزی.

- کاظمی، عباس، و فرجی، مهدی (۱۳۸۸). دینداری ایرانیان. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
- کنگرلو حقیقی، بهاره (۱۳۹۰). بررسی عوامل مؤثر بر گرایش دینی جوانان دختر ۲۰-۳۰ ساله شاغل به تحصیل در سال تحصیلی ۱۳۸۹-۱۳۹۰ در مقطع کارشناسی علوم اجتماعی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه آزاد واحد تهران مرکزی.
- مرادی، رامین، و خان‌محمدی، احسان (۱۳۹۹). بررسی وضعیت دینداری جوانان شهر سرپل ذهاب و برخی عوامل مرتبط با آن. جامعه‌شناسی کاربردی، ۳۱(۱)، ۱۰۹-۱۳۲. DOI: 10.22108/jas.2019.111885.1432
- مرکز آمار کشور (۱۳۹۹). سالنامه آماری ایران.
- مرکز آمار کشور (۱۴۰۱). سالنامه آماری ایران.
- مزارعی، زهرا (۱۳۸۹). بررسی دینداری و عوامل مؤثر بر آن در بین دختران مقطع پیش دانشگاهی شهر اهواز. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه پیام‌نور، مرکز تهران.
- موسوی، سیده صفاء، کاشانی‌ها، زهرا، و عزیزآبادی فراهانی، فاطمه (۱۳۹۸). عوامل فرهنگی-اجتماعی مؤثر بر پابندی جوانان تهرانی به ارزش‌های دینی (از ۲ بُعد مناسکی (اعمال دینی) و پیامدی (آثار دینی)). مجله مدیریت فرهنگی، ۱۳(۴)، ۷۵-۵۹.
- موسوی، فاطمه (۱۳۹۱). بررسی رابطه بین میزان پابندی به دین و پایگاه اقتصادی-اجتماعی (مطالعه در بین دانشجویان کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد اسلامی واحد ساری). پایان‌نامه کارشناسی ارشد، گرمسار، دانشگاه آزاد اسلامی.
- مهدوی، محمدصادق، ادریسی، افسانه، و رحمانی، احسان (۱۳۸۹). شناسایی میزان دینداری و مقایسه آن در گروه‌های متفاوت شهروندان تهرانی. مطالعات فرهنگ ارتباطات، ۱۱(۴۳)، ۱۳۹-۱۶۵. DOI: 20.1001.1.20088760.1389.11.11.5.9
- میرزاپوری، جابر (۱۳۹۴). بررسی تأثیر پایگاه اقتصادی-اجتماعی والدین بر دینداری فرزندان. معرفت فرهنگی-اجتماعی، ۶(۲۲)، ۹۹-۱۱۳.
- نوروزی، فیض‌الله، و فرهادیان، سعید (۱۳۹۳). بررسی عوامل اجتماعی و فرهنگی مؤثر بر دینداری جوانان. مطالعات راهبردی ورزش و جوانان، ۱۳(۲۳)، ۱-۳۲.

- نیکخواه، هدایت‌الله، و ظهیری‌نیا، مصطفی (۱۳۹۲). بررسی میزان پابندی دینی دانشجویان دانشگاه هرمزگان و عوامل مؤثر بر آن. فرهنگ در دانشگاه اسلامی، ۳(۹)، ۶۸۵-۷۰۴
- وبر، ماکس (۱۳۷۳). اخلاق پروتستانی. تهران: .
- همیلتون، ملکم (۱۳۷۷). جامعه‌شناسی دین، ترجمه محسن ثلاثی. تهران: نشر نیان.

References

- Adorno, Theodor and Horkheimer, Max (2005). *Dialectic of Enlightenment; Philosophical Fragments*, translated by Morad Farhadpour and Omid Mehregan. Tehran: Gam-e No Publications. [In Persian]
- Asadi, Parisa (2012). Studying the relationship between family economic capital and the level of religiosity of young people in Tehran. Master's thesis, Tehran, Allameh Tabatabaei University.[In Persian]
- Babaei et al. (2014). The effect of socio-economic status on religiosity; a meta-analysis of religiosity research in the last two decades in Iran. *Bi-Quarterly Journal of Islam and Social Sciences*, 30, 127-155. [In Persian]
- Brady.H.E & D. Collier, eds. (2004). *Rethinking social inquiry: divers tools, shared standards*. Lanham and New York, Rowman & Littlefield.
- Davidson, James (1977). Socioeconomic status and ten dimensions of religious commitment.
- Durkheim, Emile (2003). *The Fundamental Forms of Religious Life*, translated by Baqer Parham. Tehran, Markaz Publications.[In Persian]
- Fakouhi, Nasser (2014). The role of rituals and ceremonies in strengthening national and spiritual beliefs. published on her personal website <https://nasserfakouhi.com>. [In Persian]
- Fathi, Mansour, Marvati, Nasrin, and Marvati, Nader (2015). An Investigation into the Effective Factors Contributing to the Rate of Youth Religiosity in Sanandaj By: Mansour Fathi Nasrin Morovati Nader Morovati. *Journal of Social Work Research*, 2(5), 41-166. [In Persian]
- Forsht, Inger and Rapstad, Paul (2015). *Sociology of Religion*, translated by Majid Jafarian. Qom: University of Religions and Denominations. [In Persian]
- George, Alexander & Andrew Bennet (2005). *Case studies and theory development in the social sciences*. Cambridge, MA: MIT press.

- Ghasemi Deh-Cheshmeh, Ayatollah (2011). Studying the religiosity of adolescents and young people in Chaharmahal Bakhtiari Province. Master's thesis, Tehran, Payam Noor Markazi. [In Persian]
- Hamilton, Malcolm (1998). Sociology of Religion, translated by Mohsen Salasi. Tehran, Tebyan Publications. [In Persian]
- Ingehart, Ronald and Norris, Pippa (2008). Sacred and Secular: Religion and Politics in the World, translated by Maryam Vetter. Tehran: Kavir Publications.[In Persian]
- Kangarloo Haghighi, Bahareh (2011). Study of factors affecting religious orientation of young women aged 20-30 working in education in the 2010-2011 academic year at the bachelor's degree level in social sciences. Master's thesis, Tehran: Central Tehran Azad University. [In Persian]
- Kazemi, Abbas and Faraji, Mehdi (2009). Iranian Religiosity. Tehran: Islamic Propaganda Organization. [In Persian]
- Khoshfar, Gholamreza, and Ilvari, Mahboobeh (2015). Investigating factors affecting religiosity (Case study: married women living in Gorgan city). *Quarterly Journal of Social Sciences*, 9(28), 121-148. [In Persian]
- Mahdavi, Mohammad Sadeq, Idrisi, Afsaneh, and Rahmani, Ehsan (2010). Identifying the level of religiosity and comparing it in different groups of Tehrani citizens. *Studies in Communication Culture*, 11(43), 139-165. [In Persian]
- Mahooney, James (2004). comparative- Historical Methodology. *Annual Review of Sociology*, 30, 81-110.
- Mahooney, James& Gary Goertz (2006). A tale of two cultures: contrasting quantitative and qualitative research: *Political Analysis*, 14, 227-249.
- Maslow, Abraham H.(1970). Motivation and personality. New York : Harper & Row.
- Mazarei, Zahra (2010). Study of religiosity and its influencing factors among pre-university girls in Ahvaz. Master's thesis, Tehran: Payam Noor University, Center of Tehran. [In Persian]
- Mirzapouri, Jaber (2015). The Effect of Parents' Socio-Economic Status on the Piety of their Children. *Socio-Cultural Knowledge*, 6 (22), 99-113. [In Persian]
- Moradi, Ramin and Khanmohammadi, Ehsan (2019). Study of the religiosity of youth in Sar-e-Pul-e-Zahab and some related factors. *Applied Sociology*, 31(1), 109-132. [In Persian]

- Mousavi, Fatemeh (2012). Investigating the relationship between religious adherence and socio-economic status (a study among master's students of Islamic Azad University, Sari Branch). Master's thesis, Garmsar, Islamic Azad University. [In Persian]
- Mousavi, Seyedeh Safa, Kashaniha, Zahra, and Azizabadi Farahani, Fatemeh (2019). Cultural-social factors affecting Tehrani youth's adherence to religious values (from two dimensions: rituals (religious practices) and consequences (religious works). *Journal of Cultural Management*, 13(4), 59-75. [In Persian]
- National Statistical Center (1401). Statistical Yearbook of Iran. [In Persian]
- National Statistical Center (2010). Statistical Yearbook of Iran. [In Persian]
- Nikkhah, Hedayatollah, and Zahirinia, Mustafa (2013). Effective Factors on Religious Adherence of Hormozgan University Students. *Culture in Islamic University*, 3(9), 685-704. [In Persian]
- Norouzi, Feyzollah, and Farhadian, Saeed (2014). The Investigation of social and cultural factors affecting youth religiosity. *Strategic Studies of Sports and Youth*, 13(23), 1-32. [In Persian]
- Rahimi, Mohammad, Hazrat Soumeh, Zahra and Azizkhani, Eqbaleh (2016). Measuring the level of students' enjoyment of religiousness indicators and social factors affecting it (Case study: students of Islamic Azad University, Tehran Science and Research Branch). *Quarterly Journal of Sociological Studies of Youth*, 6(21), 99-118. [In Persian]
- Regin, Charles (1987). The comparative Method. Berkeley and los Angeles: University of California press.
- Regin, Charles (1994). Constructing Social Research. Pin Forge press.
- Research Institute for Culture (1402). Arts and Communications: Measuring Iranian Values and Attitudes.[In Persian]
- Rezadoust, Karim, Hosseinzadeh, Ali-Hossein, and Mostafaei-Dolatabad, Halimeh (2012). A Sociological Investigation of Factors Affecting Religiosity: A Case Study of Students at Shahid Chamran University). *Quarterly Journal of Welfare and Social Development Planning*, 3(10), 1-38. [In Persian]
- Shojaei Zand, Alireza (2005). Sociology of Religion, Tehran: Ney Publications. [In Persian]

- Shojaei Zand, Alireza (2015). Religion in Modern Times and Context. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Taliban, Mohammad Reza (1403). Class and Religious Commitment in Iran; Testing Competing Hypotheses. *Iranian Quarterly Journal of Social Studies*, 15(4), 161-194. [In Persian]
- Taliban, Mohammad Reza (2010). National Survey of Iranian Religiosity. Tehran: Iranian Student Opinion Polling Center. [In Persian]
- Taliban, Mohammad Reza (2014). Methodology of Revolutionary Studies. Tehran: Oruj Publications. [In Persian]
- Taliban, Mohammad Reza (2019). Primitive Thought, Religiosity and Higher Education. *Iranian Cultural Research Quarterly*, 13, 1-13. [In Persian]
- Taliban, Mohammad Reza and Rafiei Bahaabadi, Mehdi (2017). Boolean and Macro-view Analysis of Secularization in Iran. *Sociology of Social Institutions*, 4(10), 9-32 [In Persian]
- Weber, Max (1994). Protestant Ethics. Tehran. [In Persian]
- Zakai, Mohammad Saeed and Eslami, Ruhollah (2019). Media Representation of Arbaeen Walking Rituals in Iran. *Iranian Cultural Research Quarterly*, 13(2), 1-36 .[In Persian]
- Zare, Saeed (2012). Study of the level and types of religiosity of university students in Qom. PhD thesis, Tehran, Allameh Tabatabaei University. [In Persian]
- Zohraby, Akbar, Mohammadi, Alireza and Karimi, Javad (2017). Sociological study of the relationship between socio-economic status and religiosity of physical education teachers. Second International Conference on Applied Research in Physical Education and Sport Sciences, Tehran. [In Persian]